

● Seksualiteit en ● seksuele diversiteit ● in de kerndoelen

Een leerplanvoorstel en voorbeeldlesmateriaal

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Seksualiteit en seksuele diversiteit in de kerndoelen

Een leerplanvoorstel en voorbeeldlesmateriaal

Maart 2015

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2015 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

De op het omslag geportretteerde persoon heeft niets te maken met de inhoud van de publicatie.

Auteurs: Jeroen Bron, Sigrid Loenen, Martha Haverkamp, Eddie van Vliet

Redactie: Jeroen Bron, Monique van der Hoeven

Informatie

SLO

Afdeling: onderbouw vo

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 660

Internet: www.slo.nl

E-mail: vo-onderbouw@slo.nl

AN: 4.7154.621

Inhoud

1.	Inleiding	5
2.	Toelichting op de aanpassing in de kerndoelen	7
2.1	Diversiteit in de samenleving	7
2.2	Toevoeging aan het kerndoel	8
2.3	Bredere context: een sociaal veilig schoolklimaat	10
3.	Leerplanvoorstel	11
3.1	Kenmerken onderwijssector en niveau	11
3.2	Algemene doelen primair, speciaal en voortgezet onderwijs	12
3.3	Leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften (nl/ml)	15
4.	Voorbeelduitwerkingen onderwijspraktijk	17
4.1	Plaats in het leerplan	17
4.2	Onderbouw po en so	19
4.3	Middenbouw po en so	21
4.4	Bovenbouw po en so	23
4.5	Onderbouw voortgezet onderwijs	26
	Referenties	35
	Bijlagen	37
	Bijlage 1 Aangepaste kerndoelen	39
	Bijlage 2 Uitwerkingen leerdoelen primair onderwijs	41
	Bijlage 3 Verder lezen	45
	Bijlage 4 Leermiddelen seksualiteit en seksuele diversiteit	51

1. Inleiding

Aanleiding voor deze publicatie is een aanpassing in de kerndoelen die sinds december 2012 van kracht is (zie bijlage 1). De nieuwe, toegevoegde tekst in de kerndoelen vraagt aandacht voor seksualiteit en diversiteit in de samenleving, waaronder seksuele diversiteit. Daarmee zijn alle scholen in Nederland en op termijn ook in Caraïbisch Nederland verplicht om deze aspecten op te nemen in hun onderwijsaanbod. De manier waarop en de mate waarin zij dat doen blijft een zaak van de school zelf.

De belangrijkste reden voor de aanpassing is dat "de aandacht in het onderwijs voor seksualiteit en seksuele diversiteit van groot belang is voor seksuele weerbaarheid en seksuele gezondheid, een veilig schoolklimaat, tolerantie en respect voor homoseksualiteit, biseksualiteit en genderidentiteit" (Stb. 2012, 470). Uit onderzoek van onder andere het SCP (Keuzenkamp, 2012; Kuyper, 2015) blijkt dat jongeren die lesbisch, homoseksueel, biseksueel en/of transgender zijn (LHBT) onvoldoende veiligheid, tolerantie en acceptatie in hun schoolomgeving ervaren. Bovendien is de positie van LHBT-jongeren kwetsbaar: een meerderheid heeft ooit te maken gehad met negatieve reacties zoals schelden en pesten, gebrek aan acceptatie en het kwijtraken van vrienden. Op scholen voor voortgezet onderwijs hangen onveiligheidsgevoelens van LHBT-jongeren ook samen met geweldervaringen. In veel gevallen leidt dit tot depressieve klachten en zelfs suïcidale gedachten en zelfmoordpogingen.

Daarnaast benadrukt de aanpassing van de kerndoelen het belang van seksuele gezondheid en seksuele weerbaarheid als onderwijsinhoud: het kunnen aangeven van eigen wensen en grenzen en de wederkerigheid hiervan. Daarbij is aandacht nodig voor zowel de reguliere (offline) omgang tussen mensen als voor het gedrag op de sociale media (online).

Doel en doelgroep van deze publicatie

Het doel van deze publicatie is om voor leraren inzichtelijk te maken hoe zij invulling kunnen geven aan de aspecten die aan de kerndoelen zijn toegevoegd. We richten ons daarbij op de toevoeging en niet op het al vóór de aanpassing aanwezige deel van het kerndoel. Daarbij worden voorbeelden aangereikt van verschillende manieren waarop de kerndoelen gerealiseerd kunnen worden. Ook intermediaire organisaties en educatieve uitgeverijen kunnen deze handreiking gebruiken om nadere invulling te geven aan de betreffende kerndoelen. Alle uitwerkingen in deze publicatie zijn voorbeeldmatig en bedoeld ter inspiratie.

Leeswijzer

Om tegemoet te komen aan verschillende werkwijzen van leraren bij het uitwerken van onderwijs, bevat deze handreiking drie vormen waarin de kerndoelenaanpassing is verduidelijkt:

1. een beschrijving van de aanpassing in de kerndoelen: wat zijn achterliggende motieven en wat is de betekenis daarvan voor het onderwijsaanbod? (Hoofdstuk 2)
2. een uitwerking van doelen in een leerlijn: welke houdings-, vaardigheids- en kennisdoelen zijn relevant voor een specifieke leeftijdsgroep? (Hoofdstuk 3)
3. het tonen van voorbeelden: hoe kan de kerndoelenaanpassing in de onderwijspraktijk van verschillende sectoren gestalte krijgen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt in: vakken, vakoverstijgende projecten, het benutten van buitenschools leren en instanties en aandacht voor een veilig pedagogisch klimaat. (Hoofdstuk 4)

2. Toelichting op de aanpassing in de kerndoelen

2.1 Diversiteit in de samenleving

De toevoeging is gedaan in al bestaande kerndoelen voor po, so en vo. Binnen po en so betreft het een kerndoel in het leergebied 'oriëntatie op jezelf en de wereld', binnen vo in het leergebied 'mens en maatschappij'. Daarmee wordt benadrukt dat maatschappelijke aspecten centraal staan: het samenleven van mensen (individuen, zich ontwikkelende leerlingen) in de Nederlandse maatschappij die multicultureel en pluriform is. De diversiteit in de samenleving is daarmee een belangrijk uitgangspunt bij de realisatie van het kerndoel in het onderwijs. De term diversiteit wordt gebruikt om verschillen tussen groepen in een samenleving te benoemen. Dit kan betrekking hebben op verschillende aspecten:

- sociaal: de plaats in de samenleving en de verbanden die mensen hebben met elkaar;
- cultureel: het geheel van denkmodellen en gedragspatronen die mensen delen als onderdeel van een groep, gemeenschap of samenleving;
- etnisch: de groep waarmee iemand zich verbonden voelt vanwege herkomst, socialisatie, voorkomen of verwantschap;
- levensbeschouwelijk-religieus: waarden en normen ten opzichte van het samenleven van mensen, de inrichting van de maatschappij en de relatie tot een hogere orde.

Er zijn veel voorbeelden van diversiteit denkbaar; de aanpassing van het kerndoel benadrukt de seksuele diversiteit.

In de Nederlandse grondwet komt diversiteit terug in artikel 1: "Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan." Geconcludeerd kan worden dat diversiteit een belangrijk kenmerk is van onze samenleving en dat diversiteit iedereen aangaat.

Scholen hebben een burgerschapsopdracht. De wet geeft aan dat het onderwijs er mede op gericht is dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving, dat actief burgerschap en sociale integratie worden bevorderd en dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdgenoten (Artikel 8 lid 3 van de Wet op het primair onderwijs, artikel 17 van de Wet op het voortgezet onderwijs en artikel 11 lid 3 van de Wet op de expertisecentra).

Belangrijke basiswaarden bij van burgerschapsvorming in relatie tot seksualiteit en seksuele diversiteit zijn: vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip voor anderen, verdraagzaamheid, autonomie, afwijzen van onverdraagzaamheid en afwijzen van discriminatie. Deze basiswaarden vinden we ook terug in het toezichtskader van de Onderwijsinspectie (Inspectie van het onderwijs, 2006).

De kerndoeltoevoeging respectvol omgaan met *seksualiteit en diversiteit binnen de samenleving waaronder seksuele diversiteit* houdt verband met de pluriforme samenleving die ook in het wetsartikel voor burgerschap is opgenomen. Op school maken leerlingen kennis met elkaars verschillende achtergronden en culturen. Dat omvat ook opvattingen over seksualiteit en seksuele diversiteit. Dit vraagt om sociale competenties van leerlingen zoals begrip tonen voor opvattingen van anderen en het omgaan met verschillen.

2.2 Toevoeging aan het kerndoel

Waar in het al bestaande deel van de kerndoelen voornamelijk 'leren over' geestelijke stromingen en de multiculturele samenleving centraal staat, richt de toevoeging zich op het 'respectvol omgaan met' seksualiteit en diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit. De toevoeging betreft daarmee nieuwe inhoud: seksualiteit en seksuele diversiteit in de samenleving. We zullen de toegevoegde elementen hier kort duiden. Bijlage 1 bevat de letterlijke tekst van de aangepaste kerndoelen.

Seksualiteit

Seksualiteit (WHO, 2006) is een centraal aspect van het mens-zijn gedurende het hele leven. Het omvat seks, genderidentiteiten en -rollen, seksuele voorkeuren, erotiek, plezier, intimiteit en voortplanting. Seksualiteit wordt ervaren en geuit in een dynamisch en interactief proces, waarin lichamelijke, emotionele en psychosociale factoren een rol spelen.

De toevoeging aan het kerndoel richt zich vooral op de maatschappelijke aspecten van seksualiteit: het respecteren van verschillen in een context die zich kenmerkt door diversiteit. Daarbij moet gedacht worden aan opvattingen over sekserollen, verschillen in opvattingen over seksuele omgang en gedrag, relaties, huwelijk en maagdelijkheid, over weerbaarheid, autonomie en zeggenschap over het eigen lichaam waaronder ook abortus en besnijdenis. Er bestaan zeker ook verschillende opvattingen in de samenleving over seksuele voorlichting en de rol van het onderwijs daarbij. Opvattingen van mensen over seksualiteit en relaties kunnen verband houden met bijvoorbeeld geestelijke stromingen, levensbeschouwing en culturele diversiteit die ook in het eerste deel van het kerndoel zijn opgenomen.

Als maatschappelijke aspecten van seksualiteit noemen we het ontstaan van stereotiepe beeldvorming ten aanzien van genderrollen, irreële verwachtingen over schoonheid, de verwarring over (seksuele) relaties en pornografische beelden en de seksualisering van de samenleving in het algemeen. De toevoeging aan het kerndoel beoogt het ontwikkelen van een kritische houding ten aanzien van dergelijke geseksualiseerde beelden in de (sociale) media. Ook het ontwikkelen van weerbaarheid tegen opgedrongen verwachtingen ten aanzien van rollen en gedragingen en aandacht voor de ontwikkeling van de eigen identiteit zijn cruciaal. "Het is belangrijk dat meisjes en jongens kritisch leren omgaan met de geseksualiseerde cultuur en weerbaar worden tegen seksueel geweld" (Rijksoverheid, 2007).

Seksuele weerbaarheid omvat enerzijds het zelf leren verantwoorde keuzes te maken en zelf richting te geven aan de eigen (seksuele) ontwikkeling en anderzijds het weerbaar omgaan met sociale druk. Daarbij gaat het om het geheel aan competenties waarmee men in staat is vormen van seksuele grensoverschrijding, overhalen of seksuele dwang (tijdig) te voorkomen of (tijdig) te stoppen. Sociale media spelen daarbij een belangrijke rol: van sexting (het verspreiden of delen van seksueel getinte foto's of berichten via mobiele telefoons of het internet) tot grooming (het via internet in contact komen met digitale kinderlokken en loverboys). Met name kinderen zijn kwetsbaar en hebben recht op bescherming. Dit neemt niet weg dat kinderen en jongeren ruimte nodig hebben om te experimenteren en fouten te maken. De competenties voor kinderen richten zich op het vergroten van kennis, attitudes en vaardigheden waarbij zij al op jonge leeftijd leren hun wensen en grenzen te ontdekken en duidelijk te maken en waarbij zij grenzen van anderen leren respecteren.

Kinderen en jongeren leren ook waar ze hulp kunnen krijgen en hoe ze kunnen omgaan met 'niet-pluisgevoelens', geheimen, vragen, twijfels en incidenten.

Uiteindelijk is het streven om de seksuele gezondheid en identiteitsontwikkeling van jongeren zo goed mogelijk te laten verlopen. Daarbij hoort het besef dat (seksuele) relaties gebaseerd zijn op gelijkwaardigheid en respectvolle omgang.

Seksuele diversiteit

Een verbijzondering van hetgeen is genoemd bij seksualiteit, is seksuele diversiteit. Het gaat hierbij om een verscheidenheid aan seksuele identiteiten, oriëntaties, gedrag, sociale contacten en leefwijzen. Centrale begrippen zijn: heteroseksualiteit, homoseksualiteit, biseksualiteit en genderidentiteit (transgender). Aandacht voor seksuele diversiteit kan niet zonder het aan de orde stellen van de heteronorm: uitgaan van de opvatting dat liefde, relaties, seksualiteit en huwelijk iets is tussen een man en een vrouw, en de daarbij horende rolverwachtingen over mannelijk dan wel vrouwelijk gedrag (gender). Van belang is dat leerlingen kennismaken met verschillende identiteiten, waaronder verschillende genderidentiteiten, zodat de heteronorm gerelativeerd wordt en leerlingen respectvol met relaties en verschillende identiteiten (waaronder LHBT) kunnen omgaan. Daarbij moeten over het algemeen bewuste of onbewuste weerstanden tegen afwijkingen van de norm worden overwonnen.

Respectvol omgaan met...

In de kerndoelaanpassing gaat het om een respectvolle omgang met seksualiteit, diversiteit en seksuele diversiteit. Daarbij hoort aandacht hebben voor, interesse hebben in en een zeker begrip ontwikkelen voor de opvattingen en identiteit van een ander. De wet regelt dat iedereen gelijkwaardig is en recht heeft op een eigen identiteit.

Respectvolle omgang dient in het onderwijs ontwikkeld te worden, maar waar die respectvolle omgang niet plaats vindt, is meer nodig. Deskundigen van onder meer Rutgers en EduDivers zijn het erover eens dat scholen een norm moeten stellen, wil onderwijs over seksualiteit en seksuele diversiteit effect sorteren: iedere leerling moet in zijn waarde worden gelaten en heeft daarnaast recht op een veilige omgeving. Die veilige omgeving bestaat niet alleen uit reguliere contacten (offline), maar ook uit internet en sociale media (online). Zaken als discriminatie, buitensluiting, seksueel grensoverschrijdend gedrag, fysiek en verbaal pesten en geweld worden niet geaccepteerd en zijn bovendien verboden. Afspraken hierover kunnen worden opgenomen in veiligheidsplannen van scholen. Een voorbeeld van een normatief kader ten aanzien van seksualiteit is het zogenaamde 'vlaggensysteem'. Dit met medewerking van Movisie door Sensoa ontwikkelde systeem onderscheidt zes criteria waaraan moet worden voldaan, wil er sprake zijn van gezond en respectvol seksueel gedrag. De criteria zijn ook te gebruiken bij het bespreken van wat wel en niet acceptabel gedrag is. Op scholen en voor leraren kan dit een bruikbaar kader zijn.

De zes criteria van het vlaggensysteem

1. *Wederzijdse toestemming: wil het kind het zelf, wil het eventuele andere kind het ook, vinden beide kinderen het seksuele gedrag prettig?*
2. *Vrijwilligheid: kiest het kind er zelf voor, durft het/is het in staat om nee te zeggen?*
3. *Gelijkwaardigheid: zijn het kind en het andere kind even sterk, oud, slim, of is er sprake van een machtsverschil?*
4. *Ontwikkeling adequaat: doet het kind niets waar het te jong of te oud voor is, past het seksuele gedrag bij de ontwikkelingsleeftijd van het kind?*
5. *Context adequaat: is het seksuele gedrag van het kind gepast, stoort of choqueert het anderen in de omgeving niet?*
6. *Zelfrespect: heeft het kind zicht op de gevolgen van zijn of haar gedrag, neemt het geen risico's die schadelijke gevolgen kunnen hebben?*

(Bron: Frans, E., & Franck, T. (2010))

2.3 Bredere context: een sociaal veilig schoolklimaat

Het aanbieden van inhoud die raken aan de identiteit en opvattingen van individuen en groepen en die bovendien onderwerp zijn van maatschappelijk debat en soms wrijving in de samenleving opleveren, vraagt om een veilig klimaat in klas en school. Dit stelt eisen aan het schoolbeleid en het veiligheidsplan van scholen, waarin randvoorwaarden zijn vastgelegd. Deze randvoorwaarden omvatten gedragsregels, sancties bij overtreding daarvan, het pestprotocol en de organisatie van de zorgstructuur. Bij het zorg dragen voor sociale veiligheid gaat het om "het tegengaan van en omgaan met ongewenst gedrag en om het bevorderen van gewenst sociaal gedrag" (Houweling, 2014, p. 18). Een passend pedagogisch klimaat waarin iedereen mag zijn wie hij is, is van wezenlijk belang voor het welzijn en welbevinden en daarmee het leren van leerlingen. Leerlingen moeten zich in de eerste plaats veilig voelen en zichzelf kunnen zijn. Het scheppen van een sociaal veilig klimaat is essentieel voor het bespreekbaar maken van seksuele diversiteit in de klas/school.

Wanneer het klimaat als veilig wordt ervaren zal dit ook invloed hebben op de communicatie. Hoe prettiger en veiliger de sfeer, hoe opener de leerlingen zullen zijn in het uiten van hun opvattingen en gevoelens. De leraar kan geconfronteerd worden met tegengestelde opvattingen, vooroordelen, stereotypen, verschillen in achtergronden en afwijzende reacties. Hij kan zich hierop voorbereiden door bijvoorbeeld het onderwerp te introduceren en daarbij vooraf helder te maken welke gedragsregels er gelden in de klas. Schoolbrede regels en afspraken zijn hiervoor een goede basis. Dit geldt met name voor situaties waarbij onderwerpen op het gebied van seksualiteit en seksuele diversiteit niet gepland worden aangeboden, maar zich onverwachts aandienen door bepaald taalgebruik en opmerkingen van leerlingen. Een voorbeeld van competenties voor professionals, waaronder leraren, op het gebied van seksualiteit zijn te vinden bij het expertisecentrum voor seksualiteit, Rutgers en bij EduDivers (zie ook bijlage 3).

3. Leerplanvoorstel

In het vorige hoofdstuk zijn relevante begrippen geduid die een rationale voor een algemene doelomschrijving vormen. In paragraaf 3.2 van dit hoofdstuk zijn algemene doelen voorbeeldmatig uitgewerkt voor basis, speciaal en voortgezet onderwijs. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen houdingen, vaardigheden en kennis. Bij het ontwikkelen is gebruik gemaakt van doelen uit de publicatie *Seksuele diversiteit: Leermiddelenanalyse* (Bron, Lodeweges & Volkering, 2014). Voor de daarin opgenomen doelen geldt dat deze in het ontwikkelproces zijn besproken met experts op het gebied van leermiddelen, seksualiteit, seksuele diversiteit en vertegenwoordigers van onderwijsorganisaties en educatieve uitgevers. Omdat deze doelen vooral betrekking hadden op seksuele diversiteit en in mindere mate op seksualiteit en diversiteit, zijn voor dit leerplanvoorstel de doelen aangepast. De belangrijkste wijzigingen betreffen de uitwerking van seksualiteit, diversiteit en respectvolle omgang.

Om de doelen voor de verschillende sectoren verder uit te werken zijn twee documenten gebruikt:

- *Richtlijn seksuele vorming en relationele vorming* (Rutgers WPF, 2013). Deze richtlijn biedt inzicht in de ontwikkelingsfasen van kinderen en jongeren op het gebied van seksualiteit en relaties, zoals beschreven in paragraaf 3.1.
- *Gewoon doen: een handreiking voor leraren en uitgevers over de integratie van seksuele diversiteit in leermiddelen en in pedagogisch handelen* (Empowerment lifestyle services, 2009).

Daarnaast is bij de totstandkoming van deze publicatie gebruikgemaakt van adviezen van Rutgers, EduDivers, School en Veiligheid en Diversion. Ook feedback van leraren uit diverse sectoren is meegenomen.

In aanvulling op de algemene doelen uit dit hoofdstuk, is als bijlage een voorbeeld opgenomen van een gedetailleerde uitwerking per bouw (onder-, midden- en bovenbouw) van het primair en speciaal onderwijs. Aangezien scholen op uiteenlopende manieren invulling geven aan de aangepaste kerndoelen beperken de algemene doelen in dit hoofdstuk zich tot hoofdlijnen.

3.1 Kenmerken onderwijssector en niveau

In de onderbouw van het primair en speciaal onderwijs leren leerlingen overeenkomsten en verschillen tussen mensen herkennen. Die vergelijkingen kunnen betrekking hebben op sekse, cultuur, leeftijd, uiterlijk, enzovoort. Leerlingen zijn zich bewust van hun sekse-identiteit en leren wat daarbij het verwachte rolpatroon is, maar afwijkingen worden niet veroordeeld. Leerlingen hebben altijd en overal, thuis en buitenshuis, te maken met sociale en culturele invloeden. In de kleutergroepen wordt een begin gemaakt met de bewustwording hiervan. Het gaat vooral om goed leren omgaan met vriendschappen en relaties, meer dan om seksualiteit.

In de middenbouw (groep 3 of 4 tot groep 6), worden leerlingen zich meer bewust van zichzelf en andere leerlingen. Ze zijn vaak reflectiever ten aanzien van hun eigen gedrag dan jongere kinderen. Ook gaan ze zich meer vergelijken met anderen; wie presteert meer of minder, hoe zie ik eruit ten opzichte van anderen? Hierdoor wordt hun zelfbeeld gedifferentieerder en realistischer, maar ook vaak minder positief. Leerlingen leren dat mensen verschillend over situaties of over anderen kunnen denken, afhankelijk van de verschillende informatie die ze daarover hebben.

Langzamerhand worden leerlingen conceptueler in hun denken. Ze denken bijvoorbeeld meer na over sociale normen en rollen en welk gedrag daarbij hoort. Gevoelens van schaamte, verliefdheden en onzekerheden kunnen sterker worden. Over 'beladen' onderwerpen als seksualiteit en seksuele voorkeuren wordt weinig openlijk gesproken. Dat wil echter niet zeggen dat leerlingen er geen interesse in kunnen hebben.

In de bovenbouw worden voor de leerlingen de sociale omgeving en de peergroep steeds belangrijker. Deze hebben grote invloed op hun denken en handelen. Onder invloed van hormonale veranderingen zullen gedrag en interesses van leerlingen ook in snel tempo veranderen.

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs zijn leerlingen aan het puberen. Dat is vaak te merken aan het gedrag en aan stemmingswisselingen. Dit is ook het stadium van de ontwikkeling van een seksueel zelfbeeld en een fase waarin jongeren erg gevoelig zijn voor beïnvloeding door leeftijdgenoten en de mening van anderen. Het is de periode waarin leerlingen gaan nadenken over zichzelf en hun toekomst. Ze vragen zich af: Wie ben ik? Wat kan ik? Wat wil ik? Bij welke groepen hoor ik of wil ik horen? Waar kom ik vandaan? Jongeren geven verdere vorm aan hun identiteit, relaties en seksualiteit in interactie met andere jongeren. Zodra hun identiteit enigszins stabiel geworden is, ontstaat ruimte voor tolerantie ten opzichte van andere identiteiten en leefstijlen (Hoeven, Sluismans, Van de Vorle & Van Heusden, 2014; Rutgers WPF, 2013).

3.2 Algemene doelen primair, speciaal en voortgezet onderwijs

Onderstaande tabellen bevatten algemene doelen voor het primair en speciaal onderwijs (tabel 1) en voor de onderbouw van het vo en voor het vso diplomaagericht voortgezet onderwijs (tabel 2). De doelen zijn onderverdeeld in A. houdingen, B. vaardigheden en C. kennis. Vervolgens zijn de doelen genummerd. De (les)voorbeelden in hoofdstuk 4 verwijzen naar de nummering in de tabellen. Bijlage 1 biedt een uitgebreidere voorbeelduitwerking van doelen voor po en so, onderverdeeld in onder-, midden- en bovenbouw.

Voor het speciaal onderwijs voor 4-12 jaar bestaan twee sets kerndoelen: een set voor leerlingen met een enkelvoudige beperking en/of stoornis (kerndoelen so normaal en moeilijk lerend, so nl/ml) en een set voor leerlingen met verstandelijke en meervoudige beperkingen (kerndoelen so zml/mg). De onderwijsbehoefte van leerlingen in het so nl/ml wordt beschreven in paragraaf 3.3.

Ook de kerndoelen zml/mg kennen een herziening met betrekking tot seksualiteit (zie bijlage 1). Voor deze doelgroep worden geen uitwerkingen beschreven in deze publicatie. Er zijn al uitwerkingen beschikbaar, afgestemd op de cognitieve capaciteiten van deze leerlingen en hun specifieke onderwijsbehoeften. De CED-groep en Rutgers bieden voor so zml/mg en voor het voortgezet speciaal onderwijs de leerlijn seksuele vorming (<http://www.leerlijnen.cedgroep.nl/wat-zijn-leerlijnen/leerlijnen-seksualiteit.aspx>), inclusief verwijzingen naar materialen en voorbeelden.

Tabel 1. *Houding, vaardigheden en kennis primair onderwijs en speciaal onderwijs nl/ml*

A. Houding	B. Vaardigheid	C. Kennis
1. Samen met leraren vorm willen geven aan een veilig sociaal klimaat waarin open communicatie over diversiteit, seksualiteit en seksuele voorkeur mogelijk is.	1. Eenvoudige informatie over seksualiteit, diversiteit en seksuele diversiteit op hoofdlijnen begrijpen.	1. Inzicht hebben in diversiteit in de eigen omgeving en diversiteit als kenmerk van de Nederlandse samenleving.
2. Respecteren van verschillen tussen mensen.	2. Eigen gevoelens en meningen communiceren, onder meer over seksualiteit en seksuele voorkeur.	2. Kennis hebben van enkele vormen van diversiteit, waaronder seksuele diversiteit (heteroseksueel, lesbisch, homoseksueel, biseksueel, transgender).
3. In contact met anderen opvattingen, wensen en gedragingen van anderen respecteren.	3. Grensoverschrijdend of respectloos seksueel gedrag in de offline en online wereld herkennen en afwijzen en hulp vragen bij problemen.	3. Aspecten van seksualiteit herkennen: emoties, gevoelens, uitingen, gedragingen, opvattingen en houdingen. Van daar uit zich bewust worden van stereotyperingen.
	4. Verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen.	4. De relatie zien tussen opvattingen van mensen en de gemeenschappen waarvan ze deel uit maken.
	5. In concrete situaties discriminatie, seksueel grensoverschrijdend gedrag en uitsluiting herkennen.	5. Beseffen dat er seksuele rechten bestaan en mensen en instanties om informatie, advies of hulp te vragen.

Tabel 2. *Houding, vaardigheden en kennis onderbouw voortgezet onderwijs en vso diplomagericht*

A. Houding	B. Vaardigheid	C. Kennis
1. Diversiteit zien als kenmerk van de Nederlandse pluriforme samenleving.	1. Informatie zoeken over seksualiteit, diversiteit en seksuele diversiteit en deze beoordelen op de waarde voor zichzelf en anderen.	1. Inzicht hebben in diversiteit in de eigen omgeving en diversiteit als kenmerk van de Nederlandse samenleving, ook op het gebied van seksualiteit.
2. Respecteren van verschillende opvattingen over en belevingen van seksualiteit en seksuele diversiteit.	2. Zich op basis van informatie en argumenten kritisch opstellen tegenover stereotyperingen, geïdealiseerde en geseksualiseerde beelden en 'sexting' in de media w.o. sociale media.	2. Inzicht hebben in verschillende relaties en vormen van samenleven die mensen met elkaar aangaan.
3. Samen met leraren en medeleerlingen opkomen voor een sociaal veilig klimaat waarin respect is voor diversiteit en open		3. Kennis hebben van vormen van diversiteit waaronder seksuele geaardheid

A. Houding	B. Vaardigheid	C. Kennis
communicatie over seksualiteit en seksuele voorkeur mogelijk is . 4. Bereid zijn om op respectvolle wijze (seksuele) relaties aan te gaan en daarbij uit willen gaan van: gelijkwaardigheid, zelfrespect, wederzijdse toestemming, vrijwilligheid.	3. Eigen gevoelens en opvattingen over seksualiteit, diversiteit en seksuele diversiteit naar voren brengen en communiceren, zodanig dat dit niet leidt tot discriminatie en grensoverschrijdend gedrag. 4. Uiting geven aan de eigen identiteit waaronder opvattingen, seksuele voorkeuren en geaardheid en daarbij accepteren dat de eigen opvattingen niet altijd door anderen worden gedeeld. 5. Zich verplaatsen in en open staan voor opvattingen, gedragingen, gevoelens en geaardheden van anderen, vanuit een positief beeld van de eigen (seksuele) identiteit en het respecteren van die van de ander. 6. In concrete situaties discriminatie, seksueel grensoverschrijdend gedrag en uitsluiting herkennen en afwijzen. 7. Verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen. 8. Hulp vragen en/of geven bij grensoverschrijdend gedrag, discriminatie en uitsluiting.	(heteroseksueel, lesbisch, homoseksueel, biseksueel, transgender) en inzicht hebben in bestaande stereotyperingen. 4. Inzicht hebben in de relatie tussen opvattingen over seksuele moraal en de groep, gemeenschap, levensbeschouwelijke stroming en/of cultuur waartoe men behoort. 5. Herkennen van de beïnvloeding van opvattingen over diversiteit en seksualiteit door de media. 6. Inzicht hebben in de rechten van kinderen, jongeren en volwassenen in de Nederlandse samenleving, waaronder seksuele rechten. 7. Kennis hebben van het recht op vrijheid van meningsuiting, zolang dit niet leidt tot discriminatie, uitsluiting en seksueel, lichamelijk of geestelijk geweld. 8. Weet hebben van instanties of personen die advies, hulp kunnen bieden bij vragen over seksuele identiteit, grensoverschrijdend seksueel gedrag zoals seksuele dwang en intimidatie en/of discriminatie en uitsluiting.

3.3 Leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften (nl/ml)

De algemene doelen zijn ook van toepassing op leerlingen in het so en vso die geen of nauwelijks cognitieve beperkingen hebben. Leerlingen die zich door een fysieke of psychische beperking anders ontwikkelen op sociaal-emotioneel gebied zullen een aangepast onderwijsaanbod nodig hebben. Afhankelijk van de soort en de mate van de beperking, maar ook rekening houdend met de mogelijkheden van de betreffende leerling.

Gedrag en behoefte signaleren

Door een fysieke of psychische beperking, zoals autisme of aan autisme verwante contactstoornissen (ASS) kunnen er door de jaren heen problemen ontstaan binnen de sociale en/of de emotionele ontwikkeling. Een psychische beperking of beperkingen zoals slechthorendheid, slechthoortheid of een langdurige ziekte maken leerlingen soms minder weerbaar, onzeker of bang. De beperking kan gevolgen hebben voor de seksuele ontwikkeling en omgang. Door bepaalde gebreken of bij een tekort aan energie kan de eigen seksualiteit soms onvoldoende of beperkt beleefd worden en schamen jongeren zich om seksueel contact te maken.

Sociale contacten verlopen door een fysieke of psychische beperking, ziekte en/of vermoeidheid niet altijd zoals verwacht en in sommige gevallen worden leerlingen vanwege hun anders zijn gepest. Zij kunnen zich sociaal onveilig voelen, een laag zelfbeeld hebben en moeite hebben om met anderen te praten over hun 'anders zijn'. Anders zijn in de beleving van deze leerlingen gaat vaak over buitengesloten worden. Dat heeft soms tot gevolg dat leerlingen zich terugtrekken. Ze worden kwetsbare slachtoffers of kunnen zich samen met andere leerlingen tegen andere zwakke leerlingen of groeperingen gaan verzetten. Soms uit dit gevoel van onveiligheid zich in verzet tegen jongeren of volwassenen met een andere seksuele geaardheid. Deze problemen worden niet altijd gezien, vooral als een leerling stil is en zich terugtrekt. Leraren hebben met de ouders de taak om dit gedrag te signaleren en doelen zo nodig bij te stellen, zodat de basale veiligheid weer hersteld wordt.

Leerlingen met een psychische beperking, zoals autisme of aan autisme verwante contactstoornissen (ASS), hebben meestal ook andere onderwijsbehoeften. Zij hebben moeite om zich in te leven in andere mensen. Ze begrijpen meestal wel wat seksuele diversiteit betekent en accepteren dat feitelijk. Leerlingen met ASS kunnen zich echter nauwelijks voorstellen welke emotionele aspecten de seksuele diversiteit met zich mee kan brengen. Het moeilijk begrijpen van andermans gevoelens, kan leiden tot onbegrip. Wanneer leerlingen met ASS in hun 'eerlijke' voortvarendheid andere leerlingen ongewild verbaal kwetsen en door hun anders zijn sociaal buitengesloten worden, kan dat leiden tot een laag zelfbeeld, verdriet, boosheid of tot agressie tegen anderen of zichzelf. De onderwijsbehoefte van deze leerlingen kan daarom heel divers zijn. Ze hebben veel verschillende voorbeelden nodig. Elk voorbeeld staat op zichzelf voor deze leerlingen. Door een variëteit aan verschillende voorbeelden leren zij verbanden te zien en beter te begrijpen wat seksuele diversiteit en anders zijn betekent voor henzelf en voor mensen om hen heen. Ze hebben meestal extra ondersteuning nodig om hiermee te leren omgaan.

4. Voorbeelduitwerkingen onderwijspraktijk

4.1 Plaats in het leerplan

De manier waarop en de mate waarin wordt ingegaan op de kerndoelen is aan de school. Voor de onderwerpen seksualiteit en seksuele diversiteit in de samenleving bevelen we aan om breder te kijken dan naar vakken alleen. Het ontwikkelen van respect voor leefwijzen en opvattingen beperkt zich namelijk niet tot het aanbieden van vakinhouden. Scholen beschikken over meer mogelijkheden om leerlingen te vormen. Deze handreikingen onderscheidt er vier:

- de vakken of leergebieden;
- vakoverstijgende aanpakken en projecten;
- binnen- en buitenschoolse activiteiten;
- het pedagogisch schoolklimaat.

Het benutten van twee of meer van deze mogelijkheden zal de effectiviteit ten goede komen.

Vakken of leergebieden

Seksualiteit en seksuele diversiteit kunnen aan bod komen in een vak of leergebied dat inhoudelijk aansluit bij deze thematiek. In het po is dat het leergebied oriëntatie op jezelf en de wereld. In het vo kan dat zijn in (een van de vakken van) het leergebied mens en maatschappij of in het leergebied mens en natuur. Andere vakken zoals godsdienst, lichamelijke opvoeding, levensbeschouwelijke vorming of de mentorlessen lenen zich eveneens voor het ter sprake brengen van onderwerpen op het gebied van seksualiteit en seksuele diversiteit. Aspecten van seksualiteit en seksuele diversiteit kunnen ook onaangekondigd aandacht vragen in de les door op- en aanmerkingen van leerlingen die om reactie vragen van de leraar. Dat maakt seksualiteit en seksuele diversiteit een zaak van alle teamleden. Dit vraagt van hen affiniteit met het onderwerp en geschikte competenties om hiermee om te kunnen gaan.

Vakoverstijgende aanpakken en projecten

Leraren en vakdocenten kunnen kiezen voor een vorm van afstemming of samenwerking. Voorbeelden hiervan zijn een vakoverstijgend project over diversiteit, een themadag over artikel 1 van de grondwet, het uitvoeren van een themaweek zoals de Week van de liefde, een jaarlijks terugkerend preventief en educatief project over liefde, relaties en seksuele gezondheid, ontwikkeld door Soa Aids. Door afstemming van en samenwerking tussen vakken kunnen biologische, sociale en maatschappelijke aspecten van seksualiteit in samenhang worden aangeboden.

Binnen- en buitenschoolse activiteiten

De omgeving buiten school kan benut worden om leerdoelen te bereiken. De omgeving kan naar binnen worden gehaald, bijvoorbeeld met gastlessen door professionals of ouders. Zo kunnen professionals uitleggen wat seksuele weerbaarheid is en hoe leerlingen weerbaarder kunnen worden. Ouders van een transgender kind kunnen vaak goed uitleggen welk proces een transgender door gaat. Leerlingen kunnen ook buiten de school leerervaringen opdoen door een bezoek te brengen aan een instantie, evenement of voorstelling over seksualiteit of seksuele diversiteit. Ook kan onderzoek worden gedaan in de omgeving van de school: het maken van een sociale kaart van instanties of het vragen aan bewoners naar opvattingen.

Het pedagogisch schoolklimaat

Het aan de orde stellen van seksualiteit en diversiteit waaronder seksuele diversiteit heeft een relatie met een veilig schoolklimaat, dat de basis vormt voor het aan de orde stellen van onderwerpen waarover de meningen verdeeld kunnen zijn. De school als gemeenschap is een oefenplaats voor leerlingen. Daarbij valt te denken aan discussie en debat over discriminatie en uitsluiting, het met de school vieren van de Dag van de rechten van het kind, thematische werkgroepen over veiligheid op school of het organiseren van een 'paarse vrijdag' waarbij leerlingen en docenten laten zien dat ze homofobie op hun school niet tolereren. Ook door de omgangsvormen, het omgaan met regels en afspraken, en schoolbrede activiteiten hebben scholen een voorbeeldfunctie voor leerlingen. Het pedagogisch klimaat is een onderwerp waarbij ouderbetrokkenheid gewenst is, zodat opvoedingsdoelen besproken en zo mogelijk op elkaar afgestemd kunnen worden.

De school zal vanuit een eigen visie en doelen een samenhangend onderwijsaanbod moeten realiseren. Het vervolg van dit hoofdstuk geeft ter ondersteuning van dit proces, voorbeelden van de manier waarop de school invulling kan geven aan de vier toegelichte mogelijkheden om leerlingen te vormen. Per leeftijdsgroep is een overzichtstabel opgenomen met korte suggesties. Hiervan is een aantal uitgewerkt naar inhoud en didactiek. De suggesties zijn voorzien van een nummer dat verwijst naar de doelen uit de tabellen 1 en 2 van hoofdstuk 3.

4.2 Onderbouw po en so

Overzichtstabel met korte voorbeelden

Vakken, leergebieden • (Prenten)boeken over diversiteit, zoals: Knorretje en de oren van Nijntje, Hangoor (beide Dick Bruna), Kikker en de vreemdeling (Max Veldhuis) en Ik (Ph. Waechter). (taal)(A2, B54, C2) • Relevante uitzendingen van Sesamstraat en andere kinderprogramma's. (o.a. taal) (A2, B4, C2) • Gezinsamenstelling bij kinderen in de klas behandelen door kringgesprek te houden, te tekenen of rollenspel uit te voeren. (kunstzinnige oriëntatie, taal, o.j.w.) (A2, C1, 2, 3) • Uitwisselen wat 'ja' en 'nee' betekenen in verschillende situaties. Bedoel je wel eens 'nee' terwijl je 'ja' zegt? (o.j.w.) (A3, B3, 5) • Verschillen ontdekken en tellen: drie kinderen met een bril, vijf kinderen met laarzen. (tellen) (A2, B4)	Vakoverstijgende aanpakken en projecten • Projectweek 'verschillende mensen'. Plaatjes knippen van mensen (kinderen, volwassenen) uit tijdschriften en er samen een poster van maken. Deze wordt in de klas opgehangen. Samen de poster bekijken en bespreken wat er te zien is. Verschillende huidskleuren, groot en klein, dik en dun, diverse kleding (folklore, modern, nachtkleding, meisjes-/jongenskleren, vakantiekleiding). (A2, B4, C1) • Kringgesprek over vriendschap, verliefdheid, jongen, meisje, knuffelen, veilig, prettig en vervelend. (A1, B2)
Binnen- en buitenschoolse activiteiten • Met de leerlingen naar een voorstelling in de buurt met als thema diversiteit of vriendschap en verliefdheid. Of een toneelgroep op school uitnodigen. (A2, B4, C1) • Diversiteit in en om de school bespreken, bijvoorbeeld: gebedshuizen, aanbod levensmiddelen, manieren van kleden. (A2, B4, C4)	Pedagogisch schoolklimaat • Gedragsregels in de school bepalen, zoals: niet schelden, geen kinderen buitensluiten, samen spelen is samen opruimen. (A1, 3) • Communiceren bij wie de leerling hulp kan vragen als hij of zij ergens mee zit: aan medeleerlingen, oudere leerlingen, leerkrachten en ouders. (C5) • Bespreken of de gedragsregels op school hetzelfde zijn als thuis of juist anders. (A1)

Voorbeelduitwerking onderbouw po

Titel: Andere kleren

Typering

Deze verkleedactiviteit heeft aspecten in zich van de zorg voor een sociaal veilig klimaat en het respecteren van mensen, ongeacht uiterlijkheden. Leerlingen worden gestimuleerd om eigen gevoelens en meningen over voorkeuren en diversiteit naar voren brengen.

Plaats in het leerplan

Vakoverstijgende activiteit waarin taalontwikkeling wordt verbonden met elementen uit kerndoel 54 kunstzinnige oriëntatie: De leerlingen leren taal, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.

Doelen

Kinderen ervaren dat anderen je anders beoordelen als je een hoed opzet, als een jongen een rokje aantrekt, als je een bontjasje aandoet, als je een laken over je heen gooit. (B2, 4)
Kinderen beseffen dat je net zo aardig, betrouwbaar, slim blijft, ook al verander je iets aan je uiterlijk. Kinderen ervaren dat ze mogen spelen met kleding en gedrag, dat ze recht hebben op eigen keuzes, dat ze elkaar vragen mogen stellen en dat kinderen respecteren hoe iemand eruit wil zien. (A2, B2, 4)

Kinderen leren opkomen voor zichzelf en anderen in het gesprek over de 'verkleedpartij'. (A1, B2)

Benodigdheden

Een flink aantal verkleedkleden. Bij voorkeur kleren die fantasierijk zijn, een beetje apart, uitgesproken in een bepaalde stijl. Bijvoorbeeld: allerlei hoeden, petten en sjaals, bloemenjurk, balletrokje, stoere broek, tassen, dikke wollen trui, regencap, grote ketting, enzovoort.

Werkwijze

Het onderwerp wordt geïntroduceerd met de vraag 'Wat gebeurt er als we andere kleren aantrekken?' Kinderen zitten in een kring met in het midden kleding en attributen om zich te verkleeden. Om de beurt mogen kinderen (mogelijk drie tegelijk) iets kiezen uit de stapel kleding en dit aantrekken. De leerkracht vraagt aan een ander kind om iets te vragen aan of te zeggen over het verklede kind. Is het verklede kind nog hetzelfde kind? Hij laat het verklede kind vertellen over de gemaakte keuze en reageren op de opmerkingen. Voelt hij of zij zich prettig in de kleren, met de hoed, ...? Wat vindt hij of zij van de opmerkingen? Waarom voelt het (on)veilig om er anders uit te zien? Wat is daarin de rol van de andere kinderen? Zie je ook mensen op straat met die kleding? De les wordt afgerond door alles weer in het midden te leggen, samen te vatten wat er gezien en ervaren is. De leerkracht benoemt nogmaals dat het belangrijk is dat iedereen zelf mag kiezen, bijvoorbeeld hoe hij of zij eruit wil zien, dat het belangrijk is dat anderen dat respecteren en daar samen voor willen opkomen.

Aandachtspunten

Plezier en respectvol met elkaar omgaan staan voorop. Besteed aandacht aan eigen keuze en hoe belangrijk het is om een veilig gevoel te hebben. Stimuleer de leerlingen tot actief meedenken en deelname aan het gesprek. Geef elke leerling voldoende gelegenheid en spreektijd om te reageren op een ander. Zorg voor een positieve benadering, vraag door als kinderen zeggen dat ze het 'stom' vinden. Waarom vinden ze dat? Moet iedereen dezelfde smaak hebben? Ben je minder aardig als iemand jouw kleren niet mooi vindt?

4.3 Middenbouw po en so

Overzichtstabel met korte voorbeelden

Vakken, leergebieden • Les over de bouw van het menselijk lichaam doortrekken naar eigen gevoel, respect voor jezelf en anderen, vragen over genderidentiteit, wat zijn verschillen en overeenkomsten tussen 'jongen zijn' en 'meisje zijn'. (aansluitend bij oiw) (A2, B2, 4, C2) • Familietradities bij kinderen in de klas bespreken, bijvoorbeeld over kerst, vakanties, enzovoort. (oiw) (C1, 4) • Bij taal leerlingen laten vertellen wat zij verstaan onder: diversiteit, discriminatie, buitensluiten. (A1, B5, C2, 3) Voor ml bijvoorbeeld: respect, accepteren.	Vakoverstijgende aanpakken en projecten • Persoonlijke verhalen vertellen over pesten en schelden omdat iemand 'anders is' en dit nabespreken. (A1, B5) • Projecten of themalessen, zoals pestproject, diversiteitsweek, muziek en gevoelens, emancipatie, 'gezonde' school. (A2, B4, C1, C4) • Kringgesprek over relatie en gezinsvormen, waaronder homohuwelijk. (C2, B4) • Leerlingen in eigen woorden en/of beelden laten uitleggen wat zij verstaan onder vrijheid van meningsuiting en respect, bijvoorbeeld met een spel, rap, poster. (A1, B2) • Schrijven van een (school)krantartikel of blog over het voorkomen en waarderen van diversiteit en/of seksuele diversiteit in school. (B2, 5, C3) • Maken van een stripverhaal of filmpje over opkomen voor jezelf, het stellen van grenzen, opkomen voor anderen, respecteren van de gevoelens van een ander (kan ook naar aanleiding van een actuele tv-uitzending over seksualiteit en/of seksuele weerbaarheid), over omgaan met anderen. (B2, 5, C2, 3)
Binnen en buitenschoolse activiteiten • Vrijwilliger, GGD of andere instantie uitnodigen of bezoeken die ingaat op: opkomen voor jezelf, het herkennen van grensoverschrijdend gedrag en hoe daarmee om te gaan. (B1, 3, C5) • Leerlingen onderzoek laten doen in de eigen school- of woonomgeving om diversiteit in beeld te brengen. Bijvoorbeeld: breng in kaart uit hoeveel en welke personen (enkele) huishoudens in hun eigen straat bestaan. Zijn er ook huishoudens die bestaan uit twee volwassen vrouwen of mannen? (B1, C1, 2)	Pedagogisch schoolklimaat • Een werkgroep van leerlingen ontwikkelt voorstellen voor een beter schoolklimaat (A1, 2, B2, 3, 5, C5): - o Hoe gaat men om met elkaar in de school? - o Voelt iedereen zich welkom, ook kinderen die 'anders' zijn? - o Zijn er afspraken over omgaan met elkaar gemaakt? - o Hoe wordt met afspraken omgegaan? Worden ze nageleefd? - o Hoe ga jij daarmee om? Wat vind je daarvan? - o Zijn de afspraken goed of kunnen ze beter, en hoe dan? Resultaten kunnen op posters in woorden en beeld worden getoond in de school. Ouders kunnen worden uitgenodigd deze te komen bekijken en bespreken. • Het onderwerp 'samen verantwoordelijk' wordt toegepast op school en omgeving: voor wie of wat kun je samen verantwoordelijk zijn in de school en buiten de school? Naast fysieke aspecten zoals rommel kan ook worden ingegaan op: alle mensen begroeten, vriendelijk zijn, iedereen zich welkom en veilig laten voelen, niemand hoeft iets tegen zijn zin voor een ander te doen. (A1, 3, B3)

Voorbeelduitwerking middenbouw po

Titel: Hoe kan dat aflopen?

Typering

In deze les komt aan de orde dat er verschillen zijn tussen mensen in opvattingen, seksuele voorkeuren, cultuur, enzovoort. Er wordt onder meer een beroep gedaan op een open houding en bereidheid tot meedenken over het welzijn van anderen.

Plaats in het leerplan

Deze vakoverstijgende activiteit past bij taal en kunstzinnige oriëntatie (met nadruk op bijvoorbeeld een stripverhaal, video of animatie maken).

Doelen

Leerlingen kunnen aan de hand van voorbeelden aangeven hoe 'respectvol met elkaar omgaan' kan worden vormgegeven en kunnen ook aangeven wat niet respectvol is. Er wordt gewerkt aan een constructieve houding om respectvol te communiceren. De leraar kan aandacht besteden aan: kennis over cultuur of aan geloof verbonden regels, invloed van media en begrippen die met emoties te maken. (A1, 3, B, 5, C3)

Benodigdheden

De eerste helft van een verhaal. Dat kan in de vorm van een verteld verhaal, een rollenspel, animatie, video of een stripverhaal. Het verhaal gaat over omgangsvormen in situaties die zich kenmerken door verschillen tussen mensen. Het verhaal bevat één of meer vormen van diversiteit, bijvoorbeeld geslacht, uiterlijke kenmerken, geloof, gendergedrag. Te denken valt aan: wel of geen hand geven bij een begroeting, manieren van feliciteren (verbaal, hand geven, omhelzen, enzovoort) en pesterij over hoe iemand eruitziet. Het verhaal moet voor de leerlingen herkenbaar zijn. Bijvoorbeeld: een jongen die zich 'meisjesachtig' gedraagt; jongens die steeds de baas over enkele meisjes willen spelen; een leerling die niet goed mee kan komen met gymnastiek; een meisje met stekeltjeshaar.

Werkwijze

De leerkracht introduceert het niet-afgeronde verhaal. Leerlingen reflecteren op het eerste deel van het verhaal vanuit eigen ervaringen. Herkennen ze de situatie, kunnen ze benoemen wat er aan de hand is (verschil in opvatting, weinig respect in woord of gedrag, discriminatie, uit de hand lopende emoties)?

Na deze uitwisseling krijgen de leerlingen de opdracht om in tweetallen het verhaal af te maken. De leerlingen gebruiken eigen ervaringen en fantasie om de afloop van het verhaal te construeren. Daarbij moeten ze twee varianten uitwerken: een goede en een slechte afloop. Ze lichten toe waarom ze de ene afloop goed vinden en waarom ze de andere afloop slecht vinden.

Bij het uitwerken kan gekozen worden voor verschillende presentatievormen, bijvoorbeeld door plaatjes bij het verhaal te zetten of er een toneelstukje van te maken.

Aandachtspunten

Het verhaal wordt gekozen door de leerkracht en sluit aan op de belevingswereld van de groep.

Belangrijk is dat leerlingen verschillende manieren of oplossingen leren zien in respectvol omgaan met elkaar. Bij de goede afloop moeten de gelijkwaardigheid van alle mensen en het op respectvolle wijze omgaan met elkaar centraal staan.

4.4 Bovenbouw po en so

Overzichtstabel met korte voorbeelden

Vakken, leergebieden - Bij taal leerlingen laten vertellen wat zij verstaan onder: groepsdruk, beïnvloeding, misbruik (seksueel, lichamelijk, geestelijk), LHBT. (A1, B5, C2, 3) - Bij biologie ingaan op lichamelijke en emotionele veranderingen in de puberteit, met aandacht voor zelfbeeld, zelfvertrouwen, jezelf presenteren. (B1, 2, C3) - Bij lichamelijke oefening bespreken welke aanraking bij sport wel en niet acceptabel is. (A3, B2, 3) - Bij lichamelijke oefening fysieke weerbaarheidsoefeningen uitvoeren. (B3) So nl: leerlingen kennen 'anders zijn' al door hun beperking. Hieraan kan aandacht worden besteed, maar ook aan het feit dat je je om allerlei andere redenen anders kunt voelen.	Vakoverstijgende aanpakken en projecten - Thema over misbruik: hoe is misbruik te herkennen, wat betekent het om grenzen te stellen, oefenen met criteria zoals in het 'vlaggensysteem', het vinden van hulp. (A3, B3, 5, C5) - Kringgesprek over LHBT. Na verkenning van begrippen in de kring zoeken leerlingen meer informatie in deelgroepjes. (B1, C2) - Vergelijken van diversiteit in de samenleving op een moment in het verleden en nu. (B1, C1) - Hulp kunnen zoeken en vragen, bij wie en bij welke instanties. Daarbij wordt ingegaan op de mogelijkheden op internet. (B3, C5) - In de creatieve vakken reflecteren leerlingen op wie ze vinden dat ze zijn, wat hen uniek maakt, maar ook van welke verbanden ze deel uit maken, wie een rolmodel voor hen is en waarom (zelfbeeld). (B2, C1, 3, 4) - Deelnemen aan 'de week van de lentekriebels' waarin verliefdheid, relaties, seksualiteit en puberteit aan bod komen. (B1, 2, C2, 3) Bij so nl/ml zal meestal meer ondersteuning door een leerkracht of andere volwassene nodig zijn.
Binnen en buitenschoolse activiteiten - Actie opzetten om in de wijk zichtbaar te maken dat mensen voor elkaar willen opkomen, bijvoorbeeld: regenboog bandjes om lantarenpalen, tegel met 'anti-geweld' lieveheersbeestje tussen straattegels. (A1) - Leerlingen stellen onderzoeksvragen op en houden een enquête over opvattingen van buurtbewoners ten aanzien van seksuele diversiteit. (B1, 5) - Gebruikmaken van gastlessen of bezoek van een toneelgroep met als thema grensoverschrijdend gedrag herkennen en een weerbare houding innemen. (A2, B3, 5, C2, 3)	Pedagogisch schoolklimaat - Leerlingen stellen onderzoeksvragen op en houden een enquête over opvattingen van kinderen op school ten aanzien van een aspect van sociale veiligheid op school. (A1, B4, C2, 4) - Ouderavond organiseren over seksuele diversiteit: hoe gaat de school hiermee om, wat verwachten ouders en school van elkaar. (A1, C4, 5). - Leerlingen denken mee over een respectvolle omgang tussen jongens en meisjes en stellen daarover gedragsrichtlijnen op. (A1, 3, B3, 4, 5, C3) - In team afspreken hoe wordt gereageerd op variaties in gendergedrag waarbij de sociale veiligheid van de betrokkene voorop staat. (A1, 2, B4, 5, C2, 4, 5) - Agenderen van een aspect van seksualiteit en seksuele diversiteit in de leerlingenraad. (A1, 2, B1, 4, C2) - Met het team een training volgen over het signaleren van seksueel grensoverschrijdend gedrag of het werken met het 'vlaggensysteem'. (A1, 3, B3, 5, C5)

Voorbeelduitwerking bovenbouw po

Titel: Waar haal je hulp?

Typering

Aan de hand van casussen krijgen leerlingen inzicht in situaties waarin ze terecht kunnen komen en hoe ze vervolgens kunnen handelen. Deze activiteit vraagt inlevingsvermogen en probleemoplossend vermogen van de leerlingen.

Plaats in het leerplan

Deze activiteit kan worden uitgevoerd in het kader van leergebiedoverstijgende doelen voor digitale geletterdheid (informatievaardigheden). Ook past deze lesmodule bij kerndoelen voor o.j.w. mens en samenleving kerndoel 34: De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen. En kerndoel 35: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.

Doelen

De leerlingen zoeken informatie over hulpverlenende instanties. Ze maken een informatieve kaart van instanties in de buurt of in het land: wie zijn ze, wat doen ze, waarvoor kun je er terecht? (B1, C5)

Benodigdheden

Enkele casussen van kinderen/jongeren met problemen, verhalen uit de krant of van internet, mogelijk met filmpjes. De problemen liggen op het gebied van bijvoorbeeld pesten, discriminatie, geweld, seksueel misbruik. De vraag is waar de slachtoffers terecht kunnen. De leerlingen werken de opdracht op de computer uit.

Werkwijze

De leerlingen werken in groepjes. De leerkracht introduceert de opdracht en geeft elke groep een casus. Elke groep bespreekt eerst de casus: wat zien ze, wat is er aan de hand, wat is het probleem, voor wie, hoe kan het probleem zijn ontstaan. Dan gaan ze op zoek naar hulp voor het slachtoffer. Welk soort hulp is nodig, bij wie kan het slachtoffer terecht? Dat doen ze met zoekopdrachten op de computer. Met de gevonden informatie maken ze een 'hulpkaart'. Daarop staat het onderwerp van de casus (in woord en/of beeld) met daarbij de instanties en personen die een bepaalde vorm van hulp kunnen bieden. Ter afsluiting presenteert elke groep de eigen casus en de gemaakte kaart.

Voorbeelduitwerking bovenbouw po

Titel: Waar ligt de grens?

Typering

Aan de hand van situaties bespreken wat wel en niet acceptabel is bij seksueel gedrag, verliefdheid en verkering.

Plaats in het leerplan

Deze les sluit aan bij het aangepaste kerndoel 38 en bij kerndoel 34 mens en samenleving: De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen.

Doelen

De leerlingen reflecteren aan de hand van on- en offline situaties op het bepalen wat wel en niet prettig en toelaatbaar is (B2, 3, 5).

Leerlingen krijgen inzicht in de eigen grenzen en die van anderen (B3).

De leerlingen krijgen inzicht in handelingsmogelijkheden om grensoverschrijdingen te voorkomen (B3, 5).

Benodigdheden

Voorbeeldsituaties passend bij leeftijd. Zowel offline als online voorbeelden.

Werkwijze

Leerlingen lezen of bekijken verschillende verhalen waarin sprake is van situaties met seksueel gedrag, verliefdheid, verkering en seksuele grensoverschrijding.

De leerlingen mogen zelf aangeven welke situaties volgens hen grensoverschrijdend zijn of niet prettig voelen en lichten toe waarom dit volgens hen zo is. Hierover kan een kringgesprek gevoerd worden.

Leerlingen kunnen ook samen gedragsregels formuleren en hierop toezien met elkaar.

Aandachtspunten

Leerlingen kunnen zelf ook bepaalde situaties hebben meegemaakt. Ze moeten weten dat ze zelf het recht hebben om nee te zeggen en grenzen aan te geven vanuit het recht op zelfbeschikking en dat niemand iets mag doen waar hij of zij zich niet prettig bij voelt. In sommige situaties kan sprake zijn van machtsverschillen waardoor het ook lastig kan zijn om nee te zeggen of weerbaar te zijn. Laat leerlingen ook weten waar ze bij 'niet-pluisgevoelens' of negatieve ervaringen terecht kunnen, bijvoorbeeld bij de vertrouwenspersoon in de school. Dit kan uitgebreid worden met bepaalde oefeningen waarin kinderen laten zien hoe ze hun grenzen kunnen aangeven en hoe ze grenzen van anderen kunnen herkennen en respecteren.

De leraar kan gebruik maken van het 'vlaggensysteem' (zie: Movisie).

4.5 Onderbouw voortgezet onderwijs

Overzichtstabel met korte voorbeelden

1. Vakken en/of leergebieden • Aansluiting bij biologie: tonen dat homoseksualiteit iets natuurlijk is, het komt ook voor bij andere zoogdieren. (A1, C2, 3) • Introduceren van onderwerpen met betrekking tot seksuele diversiteit, stereotypisch gendergedrag aan de hand van thematische tv-programma's. (C1) • Op basis van geografische gegevens (CBS, Bosatlas, gemeente) inzicht krijgen in het voorkomen van verschillende vormen van (seksuele) diversiteit in wijken, steden en regio's. Bijvoorbeeld over percentage huwelijken afgesloten tussen twee mannen of vrouwen, of tussen mensen van verschillende etnische afkomst (aardrijkskunde). (A1, B1, C1) • Sociale kaart maken over personen, functionarissen en instanties bij wie leerlingen terecht kunnen met vragen over seksualiteit, gender, diversiteit, seksuele diversiteit, levensbeschouwing, grensoverschrijdend gedrag, discriminatie, uitsluiting. (B8, C8) • In een klassengesprek de betekenis van tolerantie verkennen. Uitkomen op de wederkerigheid van tolerantie: wie wil dat de eigen identiteit en waardigheid worden gerespecteerd, moet die ook bij anderen accepteren. (A2, B3, 4, 5, 7, C3, 7) • Bij mens en gezondheid ingaan op emotionele veranderingen in de puberteit (zelfbeeld, zelfvertrouwen, onzekerheid, contacten leggen, genderstereotypen). (A2, 4, B2, 3, 4, C3) • Bij lichamelijke opvoeding oefenen van het effect van fysieke uitstraling (weerbare houding) en zelfverdediging. (B4, 8)	2. Vakoverstijgende aanpakken en projecten • Projectweek houden over seksualiteit of seksuele diversiteit in de samenleving. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van bestaande initiatieven en materialen bijvoorbeeld paarse vrijdag (COC, zie bijlage 3). Gevoelens (bijvoorbeeld onderwerpen over seksuele diversiteit en seksualiteit) uitdrukken in woord of beeld, rap, verhaal, gedicht, toneel, schilderij, collage. • Project over de geschiedenis van migrantengroepen in de Nederlandse samenleving en de culturele diversiteit die daar het gevolg van is, waaronder verschillen in sekserollen en omgaan met seksualiteit en seksuele diversiteit. (A1, B1, C1, 4) • Projectdag van de vakken biologie en lichamelijke opvoeding over weerbaarheid. Bespreken van eigen grenzen bewaken en die van een ander respecteren, in rollenspellen oefenen van verbale en fysieke weerbaarheid.

Binnen en buitenschoolse activiteiten • Vrijwilligers, peer educators of instanties uitnodigen om een gastles te verzorgen over loverboys, mediawijsheid, seksuele geaardheid. Zie ook: bijlage 3. (A1, B1, 2, C1, 8) • Indien op school een transgenderleerling zit, kan Transvisie Zorg voorlichting op maat bieden. (A1, B1, 2, C1, 8)	Pedagogisch schoolklimaat • Als team gedragsregels, waaronder omgaan met seksueel grensoverschrijdend gedrag, discriminatie, uitsluiting, pesten opstellen en zichtbaar naleven. (A3, C6) • Leerlingen duidelijk maken dat regels serieus genomen worden door snel en adequaat reageren op incidenten op en rond school, zoals bij sexting. (A3, B2, C8) • Samen met leerlingen het schoolklimaat evalueren ten aanzien van sociale veiligheid. (A3, B7, C4, C7) • Aan leerlingen op school duidelijk maken waar (personen, functionarissen en instanties) ze terecht kunnen met vragen over seksualiteit, gender, diversiteit, seksuele diversiteit, levensbeschouwing, grensoverschrijdend gedrag, discriminatie, uitsluiting. Dit kan in de mentorles, maar informatie moet ook te vinden zijn op de website van de school en in schoolgids. (A3, C6, C8)

Voorbeelduitwerking onderbouw vo: vak aardrijkskunde

Titel: Homostel weggepest uit Utrecht

Typering

In de lessenreeks wordt ingegaan op diversiteit in de grote steden, in het bijzonder Utrecht. Aanleiding is een incident waarbij een homoseksuel koppel is weggepest uit de buurt.

Plaats in het leerplan

Leergebied mens en maatschappij, vak aardrijkskunde. Aspect uit kerndoel 43 waarop wordt ingegaan is de diversiteit in samenleving, waaronder seksuele diversiteit en het verkrijgen van inzicht in verschillende leefwijzen en het respectvol omgaan daarmee. Daarnaast is er een relatie met aspecten van kerndoel 36: De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen, dat te verdedigen en daarbij respectvol met kritiek om te gaan. En met kerndoel 38: De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving en Nederland (...) te gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun eigen omgeving te plaatsen.

Doelen

Leerlingen hebben inzicht in de diversiteit van een grote Nederlandse stad (A1, C1, 2), kunnen informatie zoeken over diversiteit in de stad Utrecht en deze vergelijken met elders (B1). Leerlingen passen het push-pull model toe bij het verklaren van het voorkomen van diversiteit in een grote stad. (C1) Leerlingen verwerven inzicht in de rechten van homoseksuelen in de samenleving. (C6, 7) Leerlingen ontwikkelen een standpunt over de positie van homoseksuelen in de samenleving, de rol van de omgeving en de overheid. (A2, C5, 6, 7, 8)

Benodigdheden

Krantenbericht (juni 2010), internetverbinding, voorgeselecteerde websites, Bosatlas.

Werkwijze

Het onderwerp wordt geïntroduceerd met een krantenartikel uit juni 2010 waarin verslag wordt gedaan van de gedwongen verhuizing van een homoseksuel koppel in Utrecht. Dit als gevolg van pesterijen in de buurt.

Leerlingen verzamelen gegevens over diversiteit in één van de G4 steden, percentages van de bevolking met een bepaald kenmerk zoals sekse, geloof, land van herkomst, seksuele geaardheid.

Leerlingen verzamelen gegevens over opvattingen van de Nederlandse bevolking over de acceptatie van seksuele diversiteit in Nederland.

Leerlingen oriënteren zich op de juridische aspecten van diversiteit en seksuele diversiteit (grondwet, wet gelijke behandeling). Voor hogere niveaus kan op basis van Engelstalige bronnen een vergelijking gemaakt worden tussen landen, bijvoorbeeld over het toestaan van het homohuwelijk.

Gegevens over diversiteit in de G4 worden vergeleken met de eigen woonplaats of een willekeurige kleine Nederlandse provinciestad.

Op basis van de gevonden informatie dragen leerlingen verklaringen aan voor de in een G4 stad voorkomende diversiteit waaronder seksuele diversiteit aan de hand van het binnen het aardrijkskunde bekende push-pull model. Daarna proberen leerlingen verklaringen te vinden voor mogelijke spanningen die voortkomen uit diversiteit.

Als laatste stap formuleren leerlingen hun mening over de casus, waarbij zij ingaan op de rol van de gedupeerden, de omgeving en de overheid (gemeente).

Aandachtspunten

Er kan een relatie worden gelegd met hoofdstukken uit de lesmethodes over multiculturele samenleving, veranderingen in Nederland, stadsvernieuwing en leefbaarheid.

Voorbeelduitwerking onderbouw vo: vak of leergebied natuur en gezondheid

Titel: Communiceren over seksualiteit en seksuele diversiteit

Typering

Voor het behandelen van de onderwerpen seksualiteit en seksuele diversiteit moet aan bepaalde randvoorwaarden voldaan worden. Het scheppen van een sociaal veilig klimaat is daarbij een pre. Een sociaal veilig klimaat houdt onder meer in dat iedereen zich welkom voelt en zich veilig voelt om gevoelens en gedachten te uiten. Dit kan gerealiseerd worden door stil te staan bij het respectvol omgaan met elkaar, rekening houden met de ander en daarover afspraken te maken.

Plaats in het leerplan

Deze lesmodule kan worden gebruikt als startpunt voor het ingaan op seksualiteit en seksuele diversiteit bij biologie of natuur en gezondheid, maar kan ook gebruikt worden in andere vakken of projectonderwijs. Er is een relatie met kerndoelen 34: bevorderen van lichamelijke en psychische gezondheid en 35: zorg en veiligheid.

Doelen

De leerling kan op respectvolle wijze met anderen communiceren over seksualiteit en seksuele diversiteit. (A2, 3)

De leerling kan afspraken maken over omgangsvormen in de klas. (A3, B7, C7)

De leerling kan voor hem of haar relevante informatie over relaties en seksualiteit zoeken in kranten, tijdschriften en folders en daarover een mening geven. (B1, 3, 5)

De leerling kan eigen gevoelens en opvattingen over seksualiteit en seksuele diversiteit naar voren brengen en communiceren mits dit niet leidt tot discriminatie of stigmatisering. (B3)

Benodigdheden

- Stellingen: homofilie is een (besmettelijke) ziekte; vijftien is een mooie leeftijd voor de eerste keer; als een meisje bij de eerste keer niet bloedt, is ze geen maagd; jongens willen altijd seks, meisjes knuffelen het liefst; meisjes die condooms bij zich hebben doen het met iedereen.
- Artikel: leerlingen hebben thuis in kranten en tijdschriften artikelen opgezocht die gaan over relaties of seksualiteit (maar geen contactadvertenties). De artikelen moeten meer zijn dan een nieuwsberichtje, zij moeten een verhaal vertellen, bijvoorbeeld een schets van een persoonlijke ervaring.

Werkwijze

De leraar start met het ontwikkelen en vaststellen van gedragsregels: wat kan wel en niet, welk taalgebruik wordt gehanteerd. Eerst stellen leerlingen individueel een afsprakenlijstje op.

Vervolgens bespreken ze dit in groepjes en komen tot een groepsafspraken. Dan wordt klassikaal een top drie samengesteld waarbij ook de docent inbreng heeft.

Vervolgens worden enkele stellingen ingebracht. Het gesprek daarover geeft inzicht in de opvattingen die leven bij leerlingen. Tegelijkertijd wordt geoefend met het toepassen van de gedragsregels. Bespreking van het meegebrachte artikel: de verwerking van de artikelen verloopt in drie stappen. Vragen die bij de stappen horen zijn:

Stap 1: Individueel

- a. Waarom heb je voor dit krantenartikel gekozen? Leg je antwoord uit.
- b. Wat vind je in je krantenartikel belangrijk?
- c. Wat heb je geleerd, nu je het artikel hebt gelezen?
- d. Wat zou je uit dit krantenartikel aan anderen willen meegeven als tip of waarschuwing?

Stap 2: In tweetallen

- a. Bespreek om beurten de vragen a t/m d van stap 1.
- b. Wat heb je geleerd van het krantenartikel van je groepsgenoot? Noem minstens drie punten.

Stap 3: Voorbereiden presentatie

Bereid een korte presentatie voor. Jullie presenteren in tweetallen je artikel voor de klas. Maak een keuze welk krantenartikel jullie gaan presenteren. Gebruik de vragenlijst voor je presentatie.

Aandachtspunten

Als alternatief kan de leraar nog de volgende aanpakken benutten:

1. Vragenbus: leerlingen die iets niet durven vragen kunnen anoniem voor, na of op een ander moment een vraag in de bus deponeren. Meerdere klassen gebruiken deze bus tegelijk. Op verzoek van leerlingen worden vragenbriefjes behandeld.
2. Persoonlijk boekje: elke leerling ontvangt bij aanvang van deze themalessen een persoonlijk boekje. In dit boekje kunnen leerlingen vragen opschrijven, tekeningen maken, verhaaltjes schrijven enzovoort. De docent beheert deze boekjes en geeft aan dat hij er af en toe in leest. De docent leest eruit voor (met toestemming) of de leerling doet dit zelf. Dit is een manier om een opening te creëren om thema's bespreekbaar te maken en persoonlijke gedachten te delen.
3. Leeskwartier: uit een informatiekist met een grote voorraad folders, boeken en tijdschriften mogen leerlingen iets pakken wat hun interesseert. Zij krijgen een kwartier de tijd om in alle stilte te lezen.

Voorbeelduitwerking onderbouw vo: vakoverstijgende aanpakken en projecten

Titel: In debat over diversiteit

Typering

De werkvorm debatteren wordt gebruikt als onderdeel van een onderwijsactiviteit over diversiteit in de samenleving.

Plaats in het leerplan

Debatteren is een vaardigheid die in verschillende vakken of leergebieden toegepast kan worden. Een combinatie van Nederlands met één of meer zaakvakken verdient de voorkeur. Het vak Nederlands leent zich ervoor om verschillende debatvormen te onderscheiden en debatvaardigheden aan te leren. Voor het toepassen van die vaardigheden lenen de zaakvakken zich bij uitstek: zij kunnen geschikte contexten aanbieden.

Doelen

De leerling kan beargumenteerde standpunten voor en tegen aspecten van diversiteit in de samenleving formuleren. (B2)

De leerling heeft inzicht in de diversiteit aan opvattingen over diversiteit en kan dit in verband brengen met de eigen opvattingen. (B5)

De leerling kan op een respectvolle manier standpunten naar voren brengen en reageren op standpunten van een ander. (A2, 3, B4)

Benodigdheden

Geschikte stellingen, achtergrondinformatie, eventueel een klok of stopwatch, jureringsformulieren.

Werkwijze

Ter introductie of afsluiting van een onderwerp kan een debat georganiseerd worden. Voor gevoeliger onderwerpen zoals seksualiteit, diversiteit of seksuele diversiteit verdient het aanbeveling om het debat te houden als afsluiting van een lessenreeks. Hierdoor kunnen leerlingen genuanceerder debatteren en zullen ze minder snel ongenueanceerde meningen uiten. Vooraf worden de regels van het debatteren doorgenomen. De debatvorm (bijvoorbeeld Lagerhuis of politiek debat) wordt gekozen. De stellingen worden bekend gemaakt, daarna kunnen leerlingen in groepjes de voor- en tegenargumenten gaan verzamelen. Pas als het debat begint, wordt bekend gemaakt welk groepje voor of tegen is. Na afloop geeft de jury per groep aan wat de sterke punten zijn van de debatvaardigheden en de inhoud van de argumenten.

Voorbeeldstellingen:

- Een meisje dat zich sexy kleedt vraagt erom betast te worden.
- Een school mag een homoseksuele leraar weigeren.
- Reclames met half-blote vrouwen én mannen moeten verboden worden.
- Een geslachtsaanpassende operatie voor transgenderpersonen moet vergoed worden door de zorgverzekeraar.
- Als mijn vriend(in) zegt dat hij of zij homoseksueel is en dat hij of zij bovendien verliefd op me is, dan beëindig ik de vriendschap.
- Weerbaarheid op het internet is van belang: kinderen van twaalf jaar moeten een mediawijsheid diploma halen.
- Een homoseksueel stel mag ook kinderen adopteren.
- Een transgenderleerling mag zelf een keuze maken voor de jongens- of meisjeskleedkamer.

Aandachtspunten

Debatteren vereist oefening. Verwacht niet dat leerlingen het meteen kunnen. Debatteren kent ook risico's. Bijvoorbeeld als deelnemers geen argumenten gebruiken maar ongefundeerde meningen of als deelnemers persoonlijk worden. Het goed toepassen van de debatregels helpt dit voorkomen. In een debat worden tegenstellingen vergroot. Door de teams pas op het laatste moment te informeren of ze voor of tegen een stelling zijn, wordt benadrukt dat de argumenten tellen en niet persoonlijke opvattingen. Het is belangrijk dat er een nabespreking plaatsvindt waarbij juist de nuances en gevoelens aandacht krijgen en consensus gezocht kan worden. Verschillende instellingen bieden trainingen en materialen ter ondersteuning van debatteren op school. SLO heeft leerdoelen ontwikkeld voor debatteren als middel om vorm te geven aan burgerschap op school. Zie verder de publicatie *Debat in burgerschap* (Bron, Nollet, Ravesloot, 2013) of de website: (<http://jongeburgers.slo.nl/klas/debat/>).

Voorbeelduitwerking onderbouw vo: vakoverstijgende aanpakken en projecten

Titel: In dialoog over seksuele relaties en seksuele weerbaarheid

Typering

De leerlingen gaan in dialoog met behulp van een 'spreekstok'. Door met elkaar in dialoog te gaan worden zienswijzen en opvattingen uitgewisseld en verder verkend. Hierdoor ontstaan diepere of nieuwe inzichten. De onderwerpen van de dialoog zijn gezonde seksuele relaties en seksuele weerbaarheid. Er is gekozen voor een positieve insteek: seksualiteit en relaties zijn een fijn aspect van het mens-zijn. Vragen die besproken kunnen worden zijn: wat zijn kenmerken van gezonde seksuele relaties, is seksuele gezondheid iets anders dan lichamelijke gezondheid, wat zijn gezonde seksuele relaties voor jou? Het benadrukken van de positieve kant brengt het gesprek ook op ongezonde kanten van seksuele relaties zoals grensoverschrijdingen, dwang en misbruik maken van een ander. Vragen daarbij kunnen zijn: waardoor worden gezonde seksuele relaties bedreigd, waar ligt de grens tussen fijn en plezierig en vervelend, wat is daarbij de invloed van anderen, wat kun je zelf doen om te voorkomen dat seksualiteit onplezierig wordt? De criteria van het vlaggensysteem (zie blz. 9) kunnen hierbij behulpzaam zijn.

Plaats in het leerplan

De dialoog is een gespreksvorm die in verschillende vakken, leergebieden, maar ook buiten de school toegepast kan worden. Het is een hulpmiddel om met elkaar kennis, ervaringen en opvattingen te delen. Dialoog is een manier om de soms gevoelige en beladen onderwerpen uit kerndoel 43 bespreekbaar te maken. Bij het voeren van een dialoog kan ook het vak Nederlands een rol spelen: de leerling leert zich mondeling en schriftelijk begrijpelijk uit te drukken (kerndoel 1).

Doelen

De leerling respecteert verschillende opvattingen, gevoelens en belevingen van seksuele relaties. (A2, B3, 5)

De leerling kan zijn gevoelens op respectvolle wijze onder woorden brengen. (A3)

De leerlingen geeft de ander de ruimte om zijn verhaal te vertellen. (A3, B4)

De leerling kan in concrete situaties grensoverschrijdend gedrag herkennen en afwijzen. (B6)

Benodigdheden

Spreekersstokje

Geschikte ruimte om in een kring te zitten

Werkwijze

Voordat u begint aan een dialoog met leerlingen dienen eerst de *uitgangspunten* te worden uitgelegd. Als herinnering tijdens het gesprek kunnen de uitgangspunten op een flipover geschreven worden, die opgehangen wordt zodat deze tijdens het gesprek voor iedereen zichtbaar zijn.

Uitgangspunten (voorbeeld):

- In een dialoog is wat je vertelt niet goed of fout. Alles kan een ingang zijn om te onderzoeken wat belangrijk is om te leren.
- Wees nieuwsgierig! Iedereen krijgt de ruimte om zijn verhaal te doen. Neem de ruimte die je nodig hebt om je verhaal te vertellen, maar niet meer dan dat.
- In een dialoog gaat het om het delen en onderzoeken van ervaringen. Het gaat niet om het overtuigen van je gelijk.
- Wees zo eerlijk mogelijk.
- Probeer onbevooroordeeld te luisteren. Als je merkt dat je niet onbevooroordeeld kunt luisteren, probeer dan het oordeel te parkeren.
- Neem de tijd om te onderzoeken wat een vraag, een opmerking of een verhaal van een ander met je doet en breng deze kennis in het gesprek. Het kan zeer waardevolle informatie zijn in het onderzoek.

In de dialoog is het belangrijk dat iedereen de ruimte en de tijd krijgt om over zijn plannen en ervaring te vertellen zonder dat hij of zij onderbroken wordt. Een *spreekstok* kan hierbij een hulpmiddel zijn. Degene die de spreekstok vasthoudt, spreekt, de rest luistert. Het kan de luisteraar ook helpen om beter te luisteren naar wat de spreker te zeggen heeft; hij of zij hoeft immers niet te reageren. In plaats van een spreekstok kan ook een balletje gebruikt worden. De spreekstok kan verschillend gebruikt worden. De stok kan rondgaan zodat iedereen de kans krijgt om te spreken. De stok kan ook weer in het midden van de kring gelegd worden nadat iemand uitgesproken is, zodat de volgende die wat wil vertellen of vragen de stok kan pakken. In dialoog kunnen ook casussen besproken worden zoals:

- Jamie heeft een vriendje in Spanje, hij heet Carlos. Carlos vraagt Jamie om met ontbloot bovenlijf voor de webcam te gaan zitten. Wat adviseer jij?
- Rachid is 16 jaar en heeft nog nooit gezoend. Zijn vrienden vinden dat hij seksuele ervaring moet opdoen en willen hem bij een prostitué naar binnen sturen.
- Nefise is vijftien jaar. Ze heeft al zes weken een vriendje. Het vriendje wil nu wel eens 'echte seks', anders maakt hij het uit. Van Nefise hoeft dit nog niet.
- Sven en Curtis hebben een relatie. Curtis neemt de relatie heel serieus, maar Sven gaat ook veel om met andere jongens. Als Sven en Curtis een afspraak hebben, blijkt Sven een andere jongen te hebben meegebracht. Vrijen met zijn drieën is toch veel leuker!

Aandachtspunten

Blijf bij het onderwerp: seksuele relaties. Dwaal niet af naar geslachtsziekten, al is het opzettelijk nemen van risico's om soa's op te lopen ook een aspect van weerbaarheid. Een dialoog is beslist geen discussie of debat, waarin mensen elkaar willen overtuigen van of bestrijden op een bepaald standpunt. In een dialoog is het uitgangspunt dat iedereen een deel van de waarheid bezit en dat ieders ervaringen van waarde zijn. Daarbij staat wederzijds respect, luisteren en authentiek spreken centraal. Een dialoog houdt zich niet bezig met opzettelijk veranderen van gedrag of iemand naar een vooropgezet doel leiden. De kracht van de dialoog is dat iedereen wordt gehoord en alles aan de orde mag komen. Eventuele weerstanden kunnen en mogen benoemd worden.

De dialoog gaat over het scheppen van ruimte waarin leerlingen hun ervaringen kunnen uitwisselen en onderzoeken. Het is prettig als dit proces ondersteund wordt door de fysieke ruimte waarin de dialoog plaatsvindt. Bij een dialoog zitten leerlingen en docent vaak in een kring. Een kring geeft aan dat iedereen gelijkwaardig is in de dialoog en evenveel recht van spreken heeft.

Referenties

Bron, J., Lodeweges, J., & Volkering, C. (2014). *Seksuele diversiteit: Leermiddelenanalyse*. Enschede: SLO.

Bron, J., Nollet, F., & Ravesloot, C. (2013). *Debat in burgerschap: Handreiking voor toepassen en debatformen in het vmbo*. Enschede: SLO.

Bron, J., Veugelers, W., & Vliet, E. van (2009). *Leerplanverkenning actief burgerschap: Handreiking voor schoolontwikkeling*. Enschede: SLO.

Dankmeijer, P., & Bron, J. (2014). *Hoe integreer je seksuele diversiteit in lessen & leermiddelen? Gewoon DOEN!* Amsterdam: EduDivers.

Empowerment lifestyle services (2009). *Omgaan met taboes: Bespreekbaar maken van homoseksualiteit in het voortgezet onderwijs* (Reader). Amsterdam: Empowerment Lifestyle Services.

Frans, E., & Franck, T. (2010). *Vlaggensysteem. Praten met kinderen en jongeren over seks en seksueel grensoverschrijdend gedrag*. Antwerpen; Apeldoorn: Garant.

Hoeven, M. van der, Sluijsmans, L., Vorle, R. van de, & Heusden, B. van (2014). *Cultuur in de spiegel in de praktijk: Een leerplankader voor cultuuronderwijs*. Enschede: SLO.

Houweling, J. (red.) (2014). *Aandacht voor sociale veiligheid op pabo's en tweedegraads lerarenopleidingen*. Utrecht: Stichting school en veiligheid.

Inspectie van Onderwijs (2006). *Toezicht op burgerschap en integratie*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Keuzenkamp, S. (red.) (2012). *Niet te ver uit de kast: Ervaringen van homo- en biseksuelen in Nederland*. Den Haag: SCP.

Kuyper, L. (2015). *Jongeren en seksuele oriëntatie: Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren*. Den Haag: SCP.

Rijksoverheid (2007). *Meer kansen voor vrouwen: Emancipatiebeleid 2008 – 2011*.
<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/besluiten/2007/10/12/emancipatienota.html>

Rutgers WPF (2013). *Richtlijn seksuele en relationele vorming: Visie, doelen en uitgangspunten*. Utrecht: Rutgers WPF.

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden (2012). Besluit van 21 september 2012 tot wijziging van het Besluit vernieuwde kerndoelen WPO, het Besluit kerndoelen onderbouw vo, het Besluit kerndoelen WPO BES en het Besluit kerndoelen onderbouw vo BES in verband met aanpassing van de kerndoelen op het gebied van seksualiteit en seksuele diversiteit. Staatsblad 2012: 470.

WHO (2006). *Defining sexual health: Report of a technical consultation on sexual health*, 28-31 January 2002. Geneva: WHO.

Bijlagen

Bijlage 1 Aangepaste kerndoelen

De herziene kerndoelen luiden (de aanpassingen zijn cursief aangebracht):

- Primair onderwijs, kerndoel 38:
De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met *seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit*.
- Onderbouw voortgezet onderwijs, kerndoel 43:
De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met *seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit*.
- Voor Caraïbisch Nederland betreft het kerndoel 44 primair onderwijs: De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in een multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met *seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit* en kerndoel 43 voortgezet onderwijs: De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met *seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit*.
- Speciaal onderwijs voor normaal lerende (nl) / moeilijk lerende leerlingen (ml), kerndoel 53:
De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met *seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit*.
- Speciaal onderwijs voor zeer moeilijk lerende leerlingen (zml) of meervoudig gehandicapte leerlingen (mg), kerndoel 31: De leerlingen leren herkennen dat in de samenleving, *onder meer op het gebied van seksualiteit*, verschillen en overeenkomsten zijn tussen mensen en groepen van mensen in de wijze waarop ze leven.

Zoals eerder aangegeven in paragraaf 3.2: de kerndoelen voor zeer moeilijk lerende (zml) leerlingen of meervoudig gehandicapte (mg) leerlingen kennen ook een aanpassing met betrekking tot seksualiteit (zie kerndoel 31 hierboven). Voor deze doelgroep worden geen uitwerkingen beschreven in deze publicatie.

Bijlage 2 Uitwerkingen leerdoelen primair onderwijs

Onderstaande tabellen bieden een voorbeeld van een verdere uitwerking van de algemene doelen voor het primair en speciaal onderwijs uit hoofdstuk 3. In de uitwerking is onderscheid gemaakt tussen onder-, midden- en bovenbouw.

Tabel houding, vaardigheden en kennis onderbouw po en so nl/ml

Houding	Vaardigheid	Kennis
ONDERBOUW		
De leerling	De leerling kan	De leerling heeft weet van
- toont een ontspannen <i>houding</i> die voortkomt uit een gevoel van geborgenheid, vertrouwen en veiligheid (in de groep, klas en school). - geeft blijk van een <i>positief lichaamsbeeld en zelfbeeld</i>: zelfrespect. - staat open voor <i>communicatie</i> over verschillen tussen kinderen onderling. - toont beginnend besef van <i>medeverantwoordelijkheid</i> voor het welzijn van anderen (begin van sociaal verantwoordelijk gedrag, zoals samen opruimen). - accepteert <i>gelijkwaardigheid</i> van alle kinderen en mensen, en toont respect voor anderen.	- plaatjes zoeken van mannen, vrouwen, jongens, meisjes (prentenboeken, tijdschriften). - verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en erover praten. - praten over eigen lichaam, in passende woorden. - over eigen gevoel praten. - opkomen voor zichzelf: keuze voor spel, kleding aan/uit, aanrakingen, enz. - luisteren naar wat een ander wil. - hulp vragen bij problemen, aan de leraar of iemand die kan worden vertrouwd.	- verschillen tussen mensen. - begrippen die met relaties, sekse en seksualiteit te maken hebben: vriendschap, liefde, jongen, meisje, man, vrouw, samen, alleen, vrijen, knuffelen, enz. - begrippen die met emoties te maken hebben: teleurstelling, blij, boos, verdrietig, enz. - verschillende gewoonten, afspraken en regels in gezin, familie en klas. - media (beginnende mediawijsheid: wat is waar/niet waar, overtuigen, enz.). - Rechten die voor iedereen gelden: eigen mening en uiting daarvan, meedoen, vrienden kiezen, enz. - Het verbod op discriminatie en geweld.

Tabel houding, vaardigheden en kennis middenbouw po en so nl/ml

Houding	Vaardigheid	Kennis
MIDDENBOUW		
De leerling	De leerling kan	De leerling heeft weet van
- toont een positieve, open <i>houding</i> ten aanzien van zichzelf en anderen (gevoelens, opvattingen en identiteit). - geeft blijk van een <i>positief lichaamsbeeld en zelfbeeld</i> en accepteert onzekerheid voortkomend uit toegenomen bewustzijn over zichzelf en anderen. - staat open voor <i>communicatie</i> over verschillen, waaronder seksuele verschillen (gevoelens, geaardheid, gedrag). - is bereid <i>medeverantwoordelijkheid</i> te nemen voor een veilig klas- en schoolklimaat, en voor het welzijn van anderen. - Waardeert <i>gelijkwaardigheid</i> van alle mensen, keuzevrijheid en respect voor keuzes (vriendschappen, samenleving).	- informatie zoeken en beoordelen. - op <i>passende en respectvolle taal</i> manier praten over seksuele onderwerpen en verschillen tussen mensen. - ongenuanceerde, geïdealiseerde, geseksualiseerde beelden (in de media) en stereotyperingen herkennen. - eigen gevoelens en opvattingen over diversiteit en seksualiteit naar voren brengen. - opkomen voor zichzelf en de eigen identiteit. - hulp vragen en steun geven bij problemen, zoals bij lichamelijk en geestelijk geweld, discriminatie en uitsluiting. - verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen. - in concrete situaties discriminatie, seksueel grensoverschrijdend gedrag en uitsluiting herkennen en afwijzen.	- verschillen tussen mensen in opvattingen, seksuele voorkeuren, cultuur, geloof, uiterlijk, enz. - begrippen die met relaties, seksualiteit, diversiteit en seksuele diversiteit te maken hebben: eigen lichaam, respect, LHBT, enz. - begrippen die met emoties te maken hebben en relaties tussen gedrag en emoties (gevoelens zijn toelaatbaar, niet elk gedrag dat voortvloeit uit die gevoelens is toegestaan). - opvattingen en regels die aan cultuur, geloof, levensbeschouwing verbonden zijn, bijvoorbeeld: rol opvattingen en huwelijk. - media en hun invloed op jezelf en omgaan met elkaar (stereotyperingen, ideaalbeelden, seksualisering, pesten). - gelijke rechten voor iedereen, bij wet geregeld, verbod op discriminatie en geweld. - vertrouwenspersonen, hulpinstanties: welke, waarvoor, hoe te bereiken.

Tabel houding, vaardigheden en kennis bovenbouw po en so nl/ml

Houding	Vaardigheid	Kennis
BOVENBOUW		
De leerling	De leerling kan	De leerling heeft weet van
• toont een positieve, open <i>houding</i> ten aanzien van eigen en andermans gevoelens, meningen, uiterlijk en (seksuele) geaardheid. • geeft blijk van een <i>positief lichaamsbeeld en zelfbeeld</i> en accepteert onzekerheid en veranderingen in opvatting, gevoel, uiterlijk, seksualiteit, enz. voortkomend uit bewustzijn (lichamelijk, emotioneel, enz.), zichzelf en anderen betreffend. • stelt zich positief en actief op bij <i>communicatie</i> over diversiteit, waaronder seksuele diversiteit (gevoelens, geaardheid, gedrag). • is bereid <i>medeverantwoordelijkheid</i> te nemen en zich (pro)actief op te stellen voor een veilig klas- en schoolklimaat, en voor het welzijn van anderen. • gedraagt zich naar het inzicht dat alle mensen <i>gelijkwaardig</i> zijn, en gelijke rechten en plichten hebben.	• informatie zoeken over seksualiteit, diversiteit en seksuele diversiteit en deze beoordelen op de waarde voor zichzelf en anderen • op gepaste wijze communiceren over seksualiteit en diversiteit. • zich op basis van informatie en argumenten kritisch opstellen tegenover stereotyperingen ten aanzien van vormen van diversiteit waaronder gender, seksualiteit en seksuele voorkeur, geïdealiseerde en geseksualiseerde en pornografische beelden in de (sociale) media. • eigen gevoelens en opvattingen over diversiteit, seksualiteit, seksuele geaardheid en seksuele diversiteit naar voren brengen en communiceren, zonder dat dit leidt tot discriminatie en uitsluiting. • opkomen voor de eigen identiteit waaronder opvattingen, seksuele voorkeuren en geaardheid (weerbaarheid) en daarbij accepteren dat de eigen opvattingen niet altijd door anderen worden gedeeld. • zich verplaatsen in / openstaan voor opvattingen, gedragingen, gevoelens en (seksuele) geaardheden van anderen, vanuit respect voor zowel je eigen persoonlijkheid als die van de ander. • hulp vragen en geven bij lichamelijk en geestelijk geweld, discriminatie en uitsluiting.	• diversiteit in Nederland in opvattingen, cultuur, geloof en leefwijzen, ook op het gebied van seksualiteit en seksuele diversiteit. • begrippen rond seksualiteit, seksuele geaardheid en diversiteit: seksuele voorkeuren, genderidentiteit, lesbisch, homo-, hetero- en biseksueel en transgender. • psychosociale aspecten bij lichamelijke veranderingen: bij een groep willen horen, uiterlijk, identiteit, onzekerheid, opstandig, weerbaar, enz. • opvattingen en regels die aan cultuur, geloof, levensbeschouwing verbonden zijn, zoals seksuele moraal (maagdelijkheid, homoseksualiteit, enz.). • media, sociale media: invloed en risico's (mediawijsheid, toegespitst op seksualiteit en diversiteit). • de Nederlandse grondwet; gelijke rechten voor iedereen, verbod op discriminatie en geweld, seksuele rechten. • hulpinstanties: welke, waarvoor, hoe te bereiken.

Houding	Vaardigheid	Kennis
	• verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen. • in concrete situaties discriminatie, seksueel grensoverschrijdend gedrag en uitsluiting herkennen en afwijzen.	

Bijlage 3 Verder lezen

In deze bijlage zijn bronnen over seksualiteit en seksuele diversiteit bijeengebracht. Achtereenvolgens zijn opgenomen: verwijzingen naar de aanpassing in de kerndoelen, algemene achtergrondpublicaties en expertisecentra en websites. Een selectie van specifieke leermiddelen over seksualiteit en seksuele diversiteit is in bijlage 4 opgenomen.

Aanpassing kerndoelen

Met ingang van 1 december 2012 is een aanpassing in de kerndoelen voor het primair onderwijs, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en het speciaal onderwijs van kracht, geldend voor het Nederlandse onderwijs (en op termijn) inclusief Caraïbisch Nederland ([Nota van toelichting, Staatsblad, 2012- 470](#)).

Algemene achtergrondpublicaties

Bucx, F. (2014). [Anders in de klas](#). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school in opdracht van OCW.

Bron, J., Lodeweges, J., & Volkering, C. (2014). [Seksuele diversiteit: Leermiddelenanalyse](#). Enschede: SLO.

Dit rapport brengt in kaart de mate waarin en de wijze waarop seksuele diversiteit in leermiddelen voorkomt. Daartoe zijn achttien leermiddelen geanalyseerd.

Dankmeijer, P., & Bron, J. (2014). [Hoe integreer je seksuele diversiteit in lessen & leermiddelen? Gewoon DOEN!](#) Handreiking voor docenten en uitgevers. Amsterdam: EduDivers.

EduDivers (2011). [Handreiking seksuele diversiteit in het basisonderwijs](#). Amsterdam: EduDivers.

Deze handreiking geeft een overzicht van discriminatie van seksuele diversiteit op basisscholen en beschrijft wat basisscholen kunnen doen aan homo/lesbische/biseksuele en transgender emancipatie.

Felten, H., & Boote, M. (2013). [Kwetsbare LHBT-jongeren op school: Info en tips voor leerlingenbegeleiders en mentoren](#). Utrecht: Movisie.

Felten, H., & Boote, M. (2013). [Staying alive: Voorkom zelfmoord onder LHBT-jongeren](#). Utrecht: Movisie.

Gay & School (2013). [Gewoon homo op de basisschool / gewoon homo in het voortgezet onderwijs](#). Utrecht: Gay & School.

Gay&School heeft voor het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs handreikingen gemaakt als aanzet om seksuele diversiteit bespreekbaar te maken op school, in de les en in de zorgstructuur.

Graaf, H. de, Bakker, B., & Wijsen, C. (2014). [*Een wereld van verschil*](#). Utrecht: Rutgers WPF. Dit onderzoek behandelt onder meer het seksueel gedrag, de seksuele beleving en de problemen van homo- en biseksuele mannen, lesbische en biseksuele vrouwen en transgenders.

Graaf, H. de, Kruijer, H., Acker, J. van, & Meijer, S. (2012). [*Seks onder je 25^e*](#). *Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*. Utrecht: Rutgers WPF.

Inspectie van het onderwijs (2009). [*Weerbaar en divers: Onderzoek naar seksuele diversiteit en seksuele weerbaarheid in het onderwijs*](#). Utrecht: Inspectie van het onderwijs.

Janssens, K., Schakenraad, W., Lammers, M., & Brants (2009). [*Waar ligt de grens? Wat maakt jongeren met een licht verstandelijke beperking kwetsbaar, wat maakt hen weerbaar?*](#) Utrecht: Movisie.

Kuyper, L., Wit, J. de, Adam, P., Woertman, L., & Berlo, W. van (2010). *Laat je nu horen? Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren*. Utrecht: Universiteit Utrecht/Rutgers Nisso Groep.

Ohlrichs, Y., & Vlucht, I. van den. (2013). [*Zwijgen is zonde, seksuele en relationele vorming in religieus en cultureel diverse groepen*](#). Utrecht: Rutgers WPF. Boekje met praktische instructies om seksualiteit en relaties bespreekbaar te maken binnen multiculturele en multireligieuze groepen jongeren.

Schouten, M., & Dankmeijer, P. (2008). [*De roze draad in veiligheid op school: Seksuele diversiteit in een brede aanpak van omgangsvormen: een handreiking voor schoolleiders*](#). Amsterdam: EduDivers.

Handreiking voor schoolleiders, veiligheidscoördinatoren en zorgcoördinatoren om te laten zien hoe deze functionarissen op hun scholen een veiliger omgeving kunnen realiseren.

Rossenbergh, S. van (2013). [*Rapport LHBTI-kinderen in Nederland*](#). Amsterdam: COC Nederland.

Rapportage over de leefwereld en rechten van een vergeten groep kwetsbare lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender kinderen en kinderen met een intersekse-conditie.

Rutgers WPF (2013). [*Richtlijn seksuele en relationele vorming: Visie, doelen en uitgangspunten*](#). Utrecht: Rutgers WPF.

In de richtlijn wordt beschreven welke thema's in welke ontwikkelingsfase relevant zijn voor seksuele vorming en wat kinderen in elke fase zouden moeten weten, vinden en kunnen op gebied van relaties en seksualiteit.

Expertisecentra en thematische websites

COC Nederland

COC Nederland komt op voor de belangen van lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuelen en transgenders (LHBT's). Zij zetten zich in voor gelijke rechten, emancipatie en sociale acceptatie van LHBT's. Het COC is actief op tal van gebieden, met het accent op jong & school, 50plus, (politieke) belangenbehartiging, veiligheid, cultuur & geloof en internationale belangenbehartiging.

Diversion

Dit bureau voor maatschappelijke innovatie wil met de creatieve concepten die worden ontwikkeld uitdagingen in de samenleving aangaan. Het programma Gelijk=Gelijk maakt het omgaan met verschillen bespreekbaar bij kinderen.

EduDivers

EduDivers is het Nederlandse kenniscentrum voor onderwijs en seksuele diversiteit. EduDivers stelt zich tot doel de integratie van mensen te bevorderen die zijn benadeeld op grond van hun seksuele oriëntatie, seksuele identiteit en de manier waarop ze daaraan uitdrukking geven. Dit gebeurt aan de hand van kennis, methoden en ervaringen over onderwijs en door voorlichting over seksuele diversiteit te verzamelen, te verbeteren en te verspreiden. Op de website zijn ook overzichten van [lesmaterialen po](#) en [lesmaterialen vo](#) opgenomen.

Gayandschool

Uitgangspunt van Gay&School is: "Leerlingen, personeel en schoolleiders hebben het recht om te leren en te werken in een veilige school. Ook homo- en biseksuele, lesbische en transgender leerlingen, personeelsleden en schoolleiders. De website biedt informatie, inspiratie en gereedschappen om te bouwen aan een veilige school voor iedereen."

Gay&School biedt actuele overzichten van lesmaterialen en eigen materialen om seksuele diversiteit bespreekbaar te maken op scholen. Gay & School biedt kosteloos informatiebladen, de waaier voor het omgaan met roze ouders en diverse handreikingen. De website biedt overzichten van [lesmaterialen voor po](#) en [lesmaterialen voor vo](#) op het gebied van seksuele diversiteit.

Gezondeschool.nl

Op initiatief van de overheid voeren verschillende organisaties samen met het onderwijs initiatieven uit om een gezonde leefstijl onder de jeugd te bevorderen.

De website bevat informatie voor diverse gezondheidsthema's waaronder [Werken aan relationele en seksuele vorming po](#) en [Werken aan relaties en seksualiteit vo](#).

Help Wanted

Meldpunt voor online seksueel misbruik zoals grooming, kinderporno, verspreiding van naaktfoto's. Gericht op kinderen en jongeren en met informatie voor opvoeders.

Iedereen is anders

Website met informatie en tips over 'anders' zijn voor jongeren. Iedereenisanders.nl bestaat uit twee sites: [jongen/meisje?](#) met alles over (misschien) transgender zijn en [homo/hetero?](#) met alles over (misschien) homo, lesbisch of bi zijn.

Jong&Out

Jong&Out is een community voor homo's, lesbo's, bi's en transgenders tot en met achttien jaar.

[Kikid](#) voor en door jongeren.

De activiteiten van Kikid zijn er op gericht jongeren te laten voelen dat ze precies goed zijn zoals ze zijn. Kikid gelooft dat het vergroten van weerbaarheid bij jongeren mogelijk is door een open en eerlijk gesprek met hen aan te gaan. De activiteiten richten zich op jongeren, ouders en professionals.

[Movisie](#)

Movisie is het landelijke kennisinstituut en adviesbureau voor toepasbare kennis, adviezen en oplossingen bij de aanpak van sociale vraagstukken op het terrein van welzijn, participatie, sociale zorg en sociale veiligheid. Bij Movisie is ook verschenen de [toolkit 'Bespreekbaarheid seksuele diversiteit'](#). Dit is een database met methodieken en materialen om seksuele voorkeur en genderdiversiteit bespreekbaar te maken. Ook bevat deze informatie over opvang en ondersteuning voor LHBT's.

[PPSI](#)

PPSI is een onderdeel van Stichting School en Veiligheid en ondersteunt scholen (primair-, voortgezet onderwijs of het mbo) bij het bevorderen van de sociale veiligheid. Op de website komen de volgende thema's aan bod: vertrouwenspersoon, ongewenste omgangsvormen, opvang & begeleiding, preventie, wetgeving. Zo is er een onderdeel met voorlichting (boeken en lesmateriaal) over (seksueel) grensoverschrijdend gedrag, intimidatie en misbruik. Ook is er informatie opgenomen over seksualiteit en relationele vorming met les- en voorlichtingsmateriaal voor het po, so en vo.

[Rutgers WPE](#)

Rutgers is een Nederlands kenniscentrum rond seksualiteit dat streeft naar een wereld waarin ieder mens, man of vrouw, zijn of haar eigen seksualiteit op een vrijwillige, prettige, veilige en gelijkwaardige manier kan beleven. Rutgers doet onderzoek naar seksuele ontwikkeling en seksueel gedrag van jeugdigen, ontwikkelt preventie- en voorlichtingsprogramma's, ondersteunt professionals met scholing en advies en biedt betrouwbare publieksinformatie. De site biedt o.a. een overzicht van projecten, diensten en activiteiten en kennisdossiers. Verder is er een webwinkel te vinden met voorlichtings-, les- en spelmateriaal en informatie over training en advies.

[School en veiligheid](#)

Centrum School en Veiligheid verzamelt en verspreidt informatie en deskundigheid op het gebied van schoolveiligheid en adviseert schoolleiders, leraren/docenten, mentoren, leerlingbegeleiders, vertrouwens(contact)personen, onderwijsondersteunend personeel.

[Schoolsoutweb](#)

Schoolsoutweb is er voor iedereen die graag wil dat de school een prettige en veilige plek is voor alle leerlingen en medewerkers: of ze nu hetero, lesbisch-, homo-, biseksueel of transgender (LHBT) zijn! Er is een deel voor medewerkers van middelbare scholen en een deel voor leerlingen.

[Seksueel geweld](#)

'Seksueel geweld' is een website voor professionals die zich bezighouden met de aanpak van seksueel geweld en jeugdprostitutie. Rondom [preventie van seksueel geweld](#) zijn er verschillende programma's, lespakketten en website opgenomen. Ook is er informatie over [weerbaarheidstraining](#) te vinden.

[Seksuelelevorming.nl](#)

Deze website is een initiatief van Rutgers voor leerkrachten en docenten. De website is een database en bevat achtergrondinformatie, lesmaterialen, ondersteunend en audiovisueel materiaal met praktische tips om les te geven over seksuele vorming in het [basisonderwijs](#), [voortgezet onderwijs](#), [Pabo](#), [lerarenopleidingen](#) en [speciaal onderwijs](#).

[Sense.info](#)

Een website voor jongeren van 12-25 jaar met betrouwbare informatie over relaties en seksualiteit. De site biedt antwoorden op veelvoorkomende vragen en problemen van jongeren en de mogelijkheid om te chatten via de Sense.infolijn of een persoonlijk gesprek via Sense spreekuren in de eigen regio.

[Soa Aids Nederland](#)

Soa Aids Nederland is de interventiespecialist op het gebied van soa's en hiv. Soa Aids Nederland ontwikkelt preventie- en voorlichtingsprogramma's, ondersteunt professionals met scholing en advies en biedt betrouwbare publieksinformatie. De website <http://www.soaids.nl/nl> biedt uiteenlopende informatie voor diverse doelgroepen in de samenleving en een webwinkel voor het bestellen of downloaden van (les) materialen

[Uw kind en seks.nl](#)

'Uw kind en seks' is een website voor ouders om hen te ondersteunen in de seksuele opvoeding van pubers. Op de site staan filmpjes met alledaagse situaties waar ouders kunnen zien hoe je een gesprek voert over seksualiteit met pubers en geeft praktische tips.

[Voorlichting in de klas](#)

Website van COC Nederland waar scholen een voorlichting door een ervaringsdeskundige (LHBT) kunnen aanvragen. Tijdens een voorlichting worden de scholieren uitgedaagd zelfstandig over LHBT na te denken. Zij krijgen kennis mee op het gebied van de maatschappij, religie, discriminatie, cultuur, pesten/schelden, vooroordelen.

[Voorlichtingsles](#)

Deze website voor leerkrachten geeft een overzicht van beschikbaar lesmateriaal over seksuele voorlichting en informeert over de puberteit. Voor leerlingen zijn het online voorlichtingsmateriaal en de weblessen te vinden op [Volwassen worden.nl](#).

[Vrolijk](#) gay and lesbian book + dvd store

Op de website van deze boekhandel zijn ook boeken voor jongeren (jongens-meisjes) en prentenboeken te vinden.

[We can young](#)

WE CAN Young is een campagne met een duidelijk doel: dat jongeren respectvol met elkaar omgaan en zich bewust zijn van grenzen als het gaat om seks en relaties. Het project heeft als doel het vergroten van de seksuele en relationele weerbaarheid van jongeren.

[Weerbaar in Seksualiteit](#)

WiS wil een bijdrage leveren aan het vergroten van de deskundigheid van professionals in het onderwijs die zich bezighouden met de seksuele weerbaarheid van jongeren. Dit doet zij door het ontwikkelen van lessenseries die de (christelijke) scholen meer handvatten bieden om aandacht aan seksualiteit en seksuele weerbaarheid te geven.

[Wikiwijsleermiddelenplein](#)

Website met alle in Nederland verkrijgbare leermiddelen. Er kan op trefwoord gezocht worden binnen een bepaald schooltype. Bijvoorbeeld op trefwoorden als seksuele diversiteit, homoseksualiteit, transgender etc. Het resultaat bevat gratis/niet gratis en online/niet online beschikbaar lesmateriaal.

Bijlage 4 Leermiddelen seksualiteit en seksuele diversiteit

Deze bijlage biedt een overzicht van leermiddelen, specifiek voor seksualiteit en seksuele diversiteit. De meeste verwijzingen zijn eerder gepubliceerd in *Seksuele diversiteit – Leermiddelenanalyse* (Bron, Lodeweges en Volkering, 2014). Een aantal leermiddelen is verschenen na het gereed komen van deze publicatie en is in dit overzicht toegevoegd. Ze zijn te herkennen aan de lichtgrijze achtergrond.

Titel, auteur, uitgever, jaar	Doelgroep- Leerjaar	Korte samenvatting
Be-loved Weerbaar in Seksualiteit 2013	vo 1-4 (vmbo)	Digitaal lespakket voor leerlingen uit klas 1-4 van het voortgezet (orthodox) christelijk onderwijs, bestaande uit een handleiding voor docenten, ondersteunend lesmateriaal voor het digibord, leerlingenboek, PowerPointpresentaties en filmpjes. Het materiaal is gericht op het vergroten van kennis, communicatieve vaardigheden en een open houding bij de leerlingen, waardoor zij beter zijn voorbereid op seksuele gevoelens en seksualiteit. Het bestaat uit vier verschillende modules (voor ieder leerjaar één), die één geheel vormen. Module 1 What's Love: verliefdheid, seksualiteit en diversiteit, opvoeding, cultuur en omgeving, geloof, lichamelijke veranderingen, zelfbeeld, grenzen, liefde. Module 2 You're Beautiful!: seksualiteit in beeld, maatschappij, schoonheidsideaal, media, verschil jongens en meisjes, internet(seks), games, grenzen, zelfbeeld, seksualisering. Module 3 Stay Strong!: relaties, vriendschappen, grensoverschrijdend gedrag, weerbaarheid, seksueel misbruik, loverboys, feiten en cijfers, seksuele diversiteit, grenzen. Module 4 Together!: Wat zegt de Bijbel, voorbehoedsmiddelen, soa's, relaties, pornografie, zelfbevrediging, grenzen, seksueel actief zijn, diversiteit.
Begrijp me goed, over misverstanden tussen jongeren bij flirten, daten en verkering Rutgers WPF 2012	vo 3-6 mbo	Dvd en handleiding voor professionals die werken met jongeren in de leeftijd van 14 tot 18 jaar. Tussen jongens en meisjes kunnen misverstanden ontstaan bij versieren, daten, verkering en uitmaken. Ook missen jongeren soms (nog) de communicatieve vaardigheden om respectvolle en prettige contacten aan te gaan. Op de dvd staan gespeelde beeldfragmenten over (mis)communicatie tussen jongens en meisjes bij relatievorming en seksualiteit.

Beware of loverboys! vmbo Scharlaken Koord 2006-2010	vo 1-4 (vmbo)	Preventieproject over loverboys, bedoeld voor meisjes in het vmbo. De doelstelling van het project is leerlingen te waarschuwen voor loverboys en ze bewust te maken van hun opvattingen over relaties, weerbaarheid, zelfvertrouwen en grensoverschrijdend gedrag. Het project bestaat uit drie lessen en de volgende materialen: een docentenhandboek, een spel, een werkboekje voor leerlingen (15 ex.), een dvd, het boekje 'Verliefd, Verleid, Verkocht' (15 ex.) en een Loverboy-kaart (15 ex.).
Boys R Us Rutgers WPF 2010	bao 6-8 vo 1-4	Bordspel voor jongens tussen de 10 en 16 jaar dat twee spelniveaus kent. Het spel is gericht op kennis, zelfreflectie, het begrijpen van de invloed van vrienden en de media, het omgaan met relaties, communiceren met meisjes, voorkeuren, wensen en grenzen en het leren praten over intimiteit, seksualiteit en relaties. Voor meisjes is er het spel Girls' choice.
Echte liefde LGBT Groningen 2012	vo	Lespakket over seksuele diversiteit voor de leerlingen in het voortgezet onderwijs. Doel van het lespakket is het bespreekbaar maken van en informeren over seksuele diversiteit in de klas. Het materiaal bestaat uit een toolkit met onder meer de volgende onderdelen: • handreikingen voor de uitvoering van het project Echte Liefde • een dvd met daarop de vertoning van het theaterstuk Echte Liefde • informatieve brieven voor leerlingen en hun ouders of verzorgers • lesbrieven met kant-en-klare handreikingen voor workshops over seksuele diversiteit • gegevens van organisaties die betrokken kunnen worden bij het project • tips om seksuele diversiteit bespreekbaar te maken.
Gelijk=gelijk? Diversions 2008	bao 6-8	Lesprogramma voor het stimuleren van jong burgerschap voor groep (6,) 7 en 8, waarbij tolerantie en het leren omgaan met verschillen tussen mensen centraal staan. Het doel is om discriminatie, pesten en polarisatie te voorkomen en tegen te gaan. Hierbij is specifieke aandacht voor discriminatie vanwege religie, culturele achtergrond en seksuele diversiteit. Het programma bestaat uit vijf lessen van 90 minuten en een eindmanifestatie op school. Het materiaal bestaat uit een handleiding voor leraren, een handleiding voor peer educators, een lesboekje voor leerlingen en leskaarten voor leraren en leerlingen

Girls' Choice: wensen en grenzen in intimiteit Rutgers 2010	bao 6-8 vo 1-4	Spel voor meisjes van 10-15 jaar (basisspel) en ouder (achterkant van basisspel) om ze te stimuleren zelf verantwoordelijkheid te dragen. Het spel moedigt meisjes aan om na te denken over vragen als: hoeveel weet je over seks en veilig vrijen? Welke rol speelt ouderschap in de toekomst voor je? Hoe gedraag jij je naar vriendjes/vriendinnen toe? Hoe goed kun je opkomen voor jezelf? Het spel bestaat uit opdrachten, zoals een rollenspel, een algemene vraag, een persoonlijke vraag of een non-verbale oefening. Het spel is ontwikkeld om te gebruiken als aanvulling op voorlichtingsprogramma's of lessen seksuele en relationele vorming en kan ook worden gebruikt in buitenschoolse settings zoals in club- of buurthuizen. Voor jongens is er het spel Boys R Us.
Hand in Hand Koning, Lizette de; Gaag, Robert van der; Holst, Alisa van der; [et al.] COC Haaglanden 2009	bao 1-8	Lespakket over diversiteit in relaties, met speciale aandacht voor man/man en vrouw/vrouw relaties. Het doel is dat basisschoolleerlingen, leerkrachten en ouders een realistisch beeld krijgen van de diverse leefvormen die in de samenleving voorkomen. De lessen sluiten aan bij de belevingswereld van de kinderen, waardoor seksuele diversiteit een bespreekbaar onderwerp wordt. Het materiaal bestaat uit een bronnenboek en posters. Het bronnenboek bevat vier lessen per combiklas (1/2, 3/4, 5/6 en 7/8) en voorbeeldbrieven voor ouders. De docent kan alle lessen behandelen of een keuze maken uit de onderwerpen. Alle lessen zijn gratis te downloaden.
Homo in de klas LCC Projecten 2010-2011	vo 1-4	Project over homoseksualiteit. Het doel is het thema homoseksualiteit op christelijke scholen bespreekbaar te maken, vooroordelen weg te nemen en wederzijds respect en begrip te bevorderen. Het materiaal bestaat uit een lesbrieven en een docentenhandleiding. Het biedt lesstof voor drie lessen, waarbij tijdens de tweede les een christelijke homo of lesbienne zijn/haar verhaal komt vertellen.
Ik wil jou! Vrijgemaakt-gereformeerde Centrum Dienstverlening en LCC Contrario	vo 3-6	Catechesemethode over identiteit en seksualiteit voor jongeren vanaf 14 jaar. Werkboek voor jongeren met twee basisthema's waar je mee begint als groep. Daarnaast zijn er zes keuzethema's waar je uit kunt kiezen. Jongeren kunnen samen met de catecheet of mentor kiezen welke ze willen behandelen in de groep. Basisthema 1 Genesis: Je bent beeld van God, dat is je identiteit Basisthema 2 Hooglied: Het Bijbelboek over het mooie van seksualiteit Thema 3 Grenzen: Verkering en grenzen stellen in je relatie Thema 4 Kiezen: Trouwen of samenwonen? Thema 5 Anders: Homo en nu? Thema 6 Kind: Zwanger en dan? Thema 7 Macht: Seks als vernielende macht Thema 8 Trouw: Relatie voor het leven?

InternetSOA Stichting Mijn Kind Online 2009	vo 1-6	Lespakket van acht lessen over communiceren via internet is bedoeld om de risico's bespreekbaar te maken en jongeren van 12 tot 18 jaar te laten nadenken over hun eigen seksuele grenzen op internet én de grenzen van anderen.
It's up to you Stichting Reactiv 2013	bao 8 vo 1-3	Interactieve film die als discussiestarter kan worden ingezet op scholen om jongeren bewuster te maken van hun rol in cyberpesten. Kijkers bepalen zelf de keuzes van de hoofdpersoon en creëren daarmee hun eigen persoonlijke verhaal, waardoor ze direct de gevolgen van hun acties ervaren. Samen met de aansluitende discussie in de klas, dient de film als praktisch handvat voor docenten en richt zich op normstelling en bewustwording. Het is bruikbaar in groep 8 van de basisschool en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. <i>It's up to you</i> is gratis en kan online worden ingezet als discussiestarter op school. Na registratie en inloggen zijn de film en bijbehorende docentenhandleiding (in PDF) te benaderen via de site. De handleiding dient ter ondersteuning bij het effectief inzetten van de film en biedt praktische tools voor de discussie in de klas.
Je lijf, je lief Movisie 2012	PRO	Lesprogramma met dvd over grenzen in relaties en seks, bedoeld voor eerste en/of tweedejaarsleerlingen uit het praktijkonderwijs. Het lesprogramma heeft als doel het voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag en kan door de docent als aanzet gebruikt worden om met leerlingen over seksualiteit en hun eigen grenzen daarin te praten. Het programma beoogt leerlingen vaardigheden aan te reiken om beter te communiceren over grenzen en seksualiteit, om grenzen te herkennen bij zichzelf en anderen en daarmee om te gaan. Het programma is gericht op gemengde groepen leerlingen uit verschillende culturen en met verschillende achtergronden. Vijf lessen waarin telkens een thema rondom seksualiteit, wensen en grenzen aan de orde komt. Thema's: beeldvorming; hoe denk je over elkaar?; grenzen aangeven; grenzen herkennen bij een ander en groepsdruk.
Jongens Centrum 16-22 2008	v(s)o 2	Lespakket over seksueel geweld voor jongens uit de tweede klas van het (speciaal) voortgezet onderwijs. Het lespakket beoogt seksueel grensoverschrijdend gedrag van jongens jegens vrouwen/meisjes te voorkomen. Het wil leerlingen leren omgaan met sekseverschillen en weerbaarder te maken tegen seksueel geweld. Het lespakket bestaat uit vijf lessen met als onderwerpen: seks; man-zijn; meisjes; liefde; grenzen.
Jongens en seks , brochure over de begeleiding van jongens bij een gezonde seksuele ontwikkeling Rutgers WPF 2011	bao 8 vo 1-4	Materiaal voor leerkrachten die werken met jongens van 10 tot 16 jaar. Het gaat over vragen en problemen die jongens hebben met betrekking tot seksuele en relationele vorming. De brochure bestaat uit drie modules. De eerste module bevat feiten en cijfers over jongens en seksualiteit. De tweede module geeft specifieke adviezen en tips over de begeleiding van jongens. In de derde module worden tien relevante thema's belicht. Onder andere: lichamelijke veranderingen, verliefdheid, relaties en seks, homoseksualiteit, seksuele grenzen, internetgebruik en nieuw media.

Kanjertaining 'Max en seksualiteit' Stichting Kanjertaining Nederland	bao 8 vo 1	Kanjertainingen zijn bestemd voor kinderen met gedragsproblemen, problemen in de sociaal-emotionele ontwikkeling of opvoedingsproblemen én hun ouders. Bij de trainingen zijn materialen ontwikkeld die ook bruikbaar zijn in het onderwijs. Bij de boeken horen uitgebreide handleidingen. Ter ondersteuning van de Kanjerlessen is er een leerlingvolgsysteem ontwikkeld waarmee leerlingen vanaf 4 jaar kunnen worden gevolgd in hun gedragsontwikkeling. De boeken kunnen alleen worden besteld door gecertificeerde scholen en trainers. De lessen worden in groep 6, 7 en 8 ondersteund met uitleg op het digibord. Daarbij is in 2013 ook de lessenreeks 'Max en seksualiteit' verschenen. Deze digibordpresentatie heeft als onderwerp 'Anders zijn'. De focus ligt op Frits die verliefd wordt op jongens en niet op meisjes. De digibordpresentatie kan niet los van de totale Kanjertaining worden gegeven. Alleen een leerkracht die de licentie voor kanjertrainer heeft, kan de les geven.
Kinderen en ...liefde, relaties en seksualiteit Kwintessens NVZ Uitgeverij 2011	bao 1-8	De lesmap biedt materiaal om in de verschillende groepen met dit thema aan de slag te gaan. De lessen gaan uit van realistische situaties en ervaringen en behandelen verschillende onderwerpen aan de hand van een filosofisch gesprek. Bij de keuze van de onderwerpen is rekening gehouden met de ontwikkelingsfase van kinderen. Het materiaal bestaat uit een lesmap met katernen, het prentenboek Saar en Jop en een handleiding met materiaal voor op het digibord.
Laat je horen!!! Zorn Uitgeverij BV 2008	bao 7-8 vo 1	Lespakket over seksueel geweld, bedoeld voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs en het eerste jaar van het voortgezet onderwijs. Beoogd wordt het probleem seksueel geweld bespreekbaar te maken en oplossingen te bieden. Het lespakket bestaat uit een stripalbum en een docentenhandleiding. In korte stripverhalen komt een aantal vormen van seksueel geweld aan de orde waar jongeren mee te maken kunnen hebben. De belangrijkste boodschap die wordt uitgedragen is dat seksueel geweld nooit normaal is en dat er hulp is voor degene die het is overkomen. Als oplossing wordt gepropageerd dat slachtoffers zich laten horen, zodat ze uit hun isolement komen en de pakkans van daders wordt vergroot.

Lang leve de liefde Soa Aids Nederland / Rutgers WPF, 2012	vo 1-6 mbo PROs	Vernieuwd lespakket. Zie: http://www.langlevedeliefde.nl/sites/default/files/folder/informatiefolder/index.html Lesmethode over relaties, seksualiteit en veilig vrijen voor leerlingen van het vo en mbo. Het materiaal is beschikbaar op verschillende niveaus. Voor de onderbouw zijn twee versies beschikbaar: vmbo/havo/vwo en voor praktijkonderwijs/vmbo-b. Het pakket bestaat uit zes lessen, een dvd waarin jongeren aan het woord komen over de verschillende onderwerpen en een leerlingenmagazine. Het thema seksuele diversiteit is geïntegreerd in de lessen. Twee van de zes lessen zijn ook digitaal te volgen via de website. Bij alle onderwerpen wordt rekening gehouden met verschillende culturele achtergronden en met verschillende waarden en normen rond seksualiteit. Het docentmateriaal bestaat uit een handleiding, werkbladen en een ondersteunende website. De lesbrief <i>Seksuele diversiteit</i> is een aanvulling op het lespakket voor de onderbouw en bestaat uit achtergrondinformatie, aandachtspunten voor de lessen en een uitgewerkte les met kaartjesspel, werkbladen en het filmpje <i>Coming Out</i>. <i>Jij en media</i> is een aanvullende module bij Lang Leve de Liefde vmbo en leert leerlingen van 13 tot 15 jaar omgaan met seksueel getinte en geïdealiseerde beelden in de media. In twee lessen leren jongeren genuanceerder na te denken over seksualiteit en rolpatronen. Een digitale versie van de docenthandleiding en van de werkbladen is gratis te downloaden. Het Lang Leve de Liefde lespakket voor de bovenbouw van havo/vwo is geheel digitaal beschikbaar via www.langlevedeliefde.nl en bestaat uit docenthandleidingen van ieder twee lessen over vier thema's. Ter ondersteuning zijn verschillende werkvormen voor de leerlingen digitaal uit te voeren.

Lespakket Homoseksualiteit AT5/RTV N-H Producties 2013	bao 7-8 vo 1-2	Online lespakket over homoseksualiteit, bedoeld voor leerlingen van 10 tot 14 jaar. In het lespakket worden de kinderen uitgedaagd buiten de klas op zoek te gaan naar meningen over het onderwerp, deze te respecteren en uiteindelijk zélf hun mening te vormen zonder anderen te kwetsen. Het lespakket bestaat uit vier lessen van ongeveer een uur. In de eerste les wordt het onderwerp vanuit een breed perspectief verkend. In de lessen daarna wordt het onderwerp steeds dichterbij de belevingswereld van de leerlingen gebracht. In de derde les wordt de huiswerkopdracht uitgelegd, in les vier presenteren de leerlingen hun bevindingen en wordt het thema afgesloten. Het pakket bestaat uit een uitgebreide docentenhandleiding, inleidende filmpjes, verwerkingsvragen en verschillende online tools die kunnen worden ingezet voor de uitwerking van de vragen. Voorbeelden van online tools die gebruikt worden zijn: Pinterest, Glogster, Prezi en Bitstrips. Het lespakket kan worden ingezet voor burgerschapsvorming en het vergroten van de mediawijsheid. Het pakket maakt deel uit van het project 'Jouw stad in de klas' van AT5 en RTV Noord-Holland en is ontwikkeld in samenwerking met Mijn Kind Online.
Let's talk Rutgers WPF 2008	vo 1-6	Dvd met mediafragmenten om te praten met jongeren over seksualiteit, rolopvattingen en weerbaarheid. Bedoeld voor jongeren tussen de 12 en 19 jaar. Docenten en andere professionals die werken met de doelgroep kunnen aan de hand van de dvd met jongeren in gesprek gaan over verschillende aspecten van seksualiteit, rolopvattingen en weerbaarheid. Er zit een handleiding bij met aandachtspunten en werkvormen.
Liefdesplein NTR: Schooltv 2011-2012	bao 7-8	Vierdelige schooltv-weekjournaalserie over relaties en seksualiteit, bedoeld voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs. Het doel is de kennis van leerlingen op het gebied van seksualiteit en relaties te vergroten, hen te stimuleren een mening en waarden en normen te ontwikkelen en een aantal persoonlijke vaardigheden aan te leren. De drie thema's die worden behandeld zijn: • lichamelijke en emotionele ontwikkeling; • sociale ontwikkeling en relaties; • seksualiteit en gezondheid. Daarnaast is er ruimte minder grijpbare dingen als verliefdheid, flirten, spannende spelletjes, homoseksualiteit en bovenal respect voor elkaar en elkaars mening. Ontwikkeld in samenwerking met Rutgers WPF.
Lovebuzz Rutgers WPF 2012	vo 1	Lovebuzz is een digitale game waarin brugklassers spelenderwijs leren via een interactieve game in twee lessen om te gaan met diversiteit, en verschillende waarden en normen over relaties en seksualiteit.

Loverboys Soa Aids Nederland 2008	vo 2-3 (vmbo)	Lespakket over loverboys voor leerlingen in het tweede en derde leerjaar van het vmbo. Het lespakket bestaat uit een leerlingenboekje, een dvd met een videoclip, een cd met rap, een docentenhandleiding en een poster.
De mooiste chick van De mooiste chick van het web Codename Future 2013	vo 1-2	Digitaal lespakket over de risico's van sociale media, bedoeld voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Het materiaal is gemaakt in opdracht van het Ministerie van Veiligheid en Justitie. Het project sluit aan bij de voorlichtingsfilm over loverboys 'De mooiste chick van het web'. Leerlingen leren aan de hand van het lesmateriaal nadenken over de risico's van het gebruik van sociale media en specifiek over de risico's in relatie tot loverboys. Ze gaan aan de slag met thema's als grenzen en het herkennen van 'anders' gedrag. De docentenhandleiding biedt handreikingen hoe om te gaan met deze problematiek binnen de school en geeft informatie over waar de school terecht kan voor ondersteuning en advies.
Oké?! Movisie 2013	vo 1-4	Spel voor jongeren van 12 tot 16 jaar om het thema seksueel grensoverschrijdend gedrag bespreekbaar te maken; om jongeren te informeren over wat er allemaal bekend is over seks onder jongeren en om voor jongeren de drempel te verlagen om steun te zoeken als dat nodig is.
Puberkwartet Rutgers WPF 2010	bao 6-8	Kwartetspel over relaties en seksualiteit, geschikt voor leerlingen van groep 6, 7 en 8. Thema's zijn onder meer: gevoelens in de puberteit, meisjes in de puberteit, jongens in de puberteit, voorbehoedmiddelen, uitmaken, grenzen en verkering vragen.
Rainbow lespakket COC Amsterdam 2013	bao 3-8 vo 1-4	Lespakket over seksuele diversiteit voor leerlingen van 6 tot 16 jaar. Doel van het pakket is het bespreekbaar maken en bevorderen van de acceptatie van seksuele diversiteit op po- en vo-scholen. Het materiaal bestaat uit een dvd met negen korte films, een handleiding en online lesmateriaal. Er zijn verschillende lessen voor de verschillende leeftijdscategorieën. De films en de bijbehorende spelletjes en oefeningen geven voorbeelden van een manier van kijken naar de wereld, om oplossingen te bieden aan elk individu. De films variëren in lengte van 3 tot 18 minuten en in genre: animatiefilmpjes, documentaires en korte speelfilms. Het lespakket is het resultaat van het Europese Rainbow-project, waarin zeven Europese landen samenwerken tegen homofobie.
Relaties & seksualiteit Rutgers WPF 2012	bao 1-8	Lespakket seksuele en relationele vorming voor groep 1 t/m 8 van het basisonderwijs. Het bevat een algemeen katern en vier katernen voor twee opeenvolgende leerjaren. In een doorlopende leerlijn komen onderwerpen aan bod die passen bij de ontwikkelingsfase en leefwereld van kinderen. De leskaternen bieden een variëteit aan werkvormen en opdrachten met duidelijke doelen en

		boodschappen. Zo wordt in de onderbouw aandacht besteed aan verschillen tussen jongens en meisjes en aan de vraag hoe een baby in de buik groeit. In de middenbouw gaat het om een eigen lichaamsbeeld, vriendschap, voortplanting en zwangerschap en de bewustwording van eigen en andermans grenzen. In de bovenbouw is er ook aandacht voor de puberteit, veilig vrijen en grenzen. Het lespakket houdt rekening met verschillende culturen en religies en heeft aandacht voor uiteenlopende leefvormen. Bij het lespakket hoort een digibordapplicatie (lespakketrelatiesenseksualiteit.nl). Bij het lespakket is als aanvulling een (te downloaden) lesbrief verschenen over omgaan met seksuele diversiteit.
Respect 2give=2get Koppers, Bas; Bijsterveldt, Marc van; Dankmeijer, Peter EduDivers 2009	vo 1-6	Lespakket voor het voortgezet onderwijs over respect. Aan de orde komen de thema's respect, identiteit en omgeving, homoseksualiteit en discriminatiefactoren. Het materiaal bestaat uit een docentenhandleiding (gratis te downloaden) in een korte en een lange variant. De korte variant bevat: • uitleg: homogevoelens zijn aangeboren; • klassengesprek 'respect'; • internetprofielen 'identiteiten'; • herken de hetero: be yourself. De lange variant is aangevuld met het thema groepsdruk rond homoseksualiteit: balen van vooroordelen. De docentenhandleiding bevat diverse lessuggesties en werkvormen.
Rond je seksualiteit Rutgers 2013	Vo 3-6	Een spel met 180 vragen waarin leerlingen vanaf 15 jaar leren praten over seksualiteit, hun mening leren vormen en zich bewust worden van verschillende waarden en normen. Ook is er aandacht voor seksuele rechten wereldwijd. De vragen zijn te verdelen in categorieën zoals: verliefdheid, relaties, seksualiteit, zwangerschap, abortus, seksuele oriëntatie, veilig vrijen, anticonceptie, voortplanting, weerbaarheid, zelfbeeld en toekomst. Het spel duurt 50 minuten en kan in tweetallen, in subgroepen of met de hele klas worden gespeeld.

Ruben les Dankmeijer, Peter EduDivers 2012	vo 1-6	Wetenschappelijk onderbouwde voorlichtingsles (45 of 90 minuten) over homopesten, bedoeld voor het voortgezet onderwijs. De les sluit aan bij de korte film 'Ruben' (10 minuten), waarin de 15-jarige Ruben wordt gepest omdat hij homo is. Het doel van de les is leerlingen zich te laten inleven in de situatie van LHBT-jongeren (lesbisch, homoseksueel, biseksueel en transgender). Ook kan de docent meer zicht krijgen op de veiligheid op school door het uitvoeren van een schoolthermometeronderzoek. Het materiaal bestaat uit de film Ruben, het lesmateriaal en een docentenhandleiding. De docentenhandleiding is gratis te downloaden.
SeCZ TaLK Rutgers WPF 2013	vso cluster 3 PRO	Bordspel voor jongeren met een chronische aandoening of beperking. Het is ontwikkeld om relaties, intimiteit en seksualiteit bespreekbaar te maken en informatie en kennis over te dragen over deze onderwerpen. De vier grote rubrieken die in het spel voorkomen zijn: je lichaam, relaties (contact maken met anderen), seks en toekomst. Aan deze vier hoofdrubrieken zijn in totaal 264 spel-items gekoppeld, die onderverdeeld zijn in stellingen, open vragen en rollenspelen. Bij driekwart van de vragen wordt niet specifiek ingegaan op aandoeningen of beperkingen. In de overige gevallen wordt wel ingegaan op de aandoening of beperking, waarbij het vooral gaat over de communicatie over het onderwerp. Bij de ontwikkeling is rekening gehouden met allochtone en autochtone leerlingen. Het is te spelen met meisjesgroepen, jongensgroepen en gemengde groepen.
Seksuele opvoeding in de basisschool, praktisch lesmateriaal voor groep 5-6-7 Uitgeverij Panta Rhei 2012	ba0 5-7	Lesmateriaal om te gebruiken in groep 5 t/m 7 van de basisschool. In vijf hoofdstukken staan praktische lesideeën die vrijwel meteen ingezet kunnen worden. Elke les staat op zich en behandelt één bepaald aspect van de seksuele opvoeding. Hoofdthema's zijn: gevoelens van verliefdheid, verschillen tussen jongens en meisjes, liefde en seks, zwangerschap, homoseksualiteit.
Totally sexy Rutgers WPF 2012	vo 1-6 vso	Toolkit over relaties en seksualiteit, bestemd voor professionals die werken met jongeren met een chronische ziekte of lichamelijke beperking. Bij bestelling van de toolkit worden een exemplaar van de oudergids en twee minimagazines voor jongeren geleverd. Deze twee producten zijn ook gratis te downloaden of in papiervorm tegen betaling te bestellen via de webwinkel.

Verhalen voor onder je kussen Rutgers WPF 2014	vo 3	Thematisch lesmateriaal voor de derde klas van het voortgezet onderwijs over het bepalen van grenzen bij (seksuele) relaties. Het leesboek (e-book) bevat zes verhalen en twee stripverhalen over wensen en grenzen. De verhalen gaan onder andere over dilemma's die te maken hebben met het nooit gedaan hebben, groepsdruk, verschil van mening met je ouders, internet, sexting, over je grens en homoseksualiteit. De verhalen zijn verfilmd en staan op het YouTube kanaal van Sense.info. Bij het e-book is een gratis lesbrieft te downloaden.
Voice out Dumon, Eva; Gillespie, Ingrid; Spreutels, Sven EduDivers 2012	vo 1-6	Lessen- en actieprogramma over mensenrechten en homofobie voor het voortgezet onderwijs. Tijdens de lessen krijgen de leerlingen de opdracht een kleine campagne voor mensenrechten en tegen homofobie te ontwikkelen. Ze worden begeleid bij het maken van de campagne en voeren deze zelf in school (of daarbuiten) uit. Het project begint met een fase van participatief leren, in de vorm van een mensenrechtenspel. Daarna ontwikkelen de leerlingen in groepsverband een campagne en leren zo hun mening te uiten over identiteit, seksuele oriëntatie, gender, sociale normen, stereotypen, mensenrechten en sociale in- en uitsluiting. Voor de docent is een handleiding (toolkit) beschikbaar met lessuggesties voor de organisatie van het spel en de campagne. Ook is een aanvullende training door EduDivers mogelijk. Het materiaal kan worden ingezet als onderdeel van maatschappijleer of burgerschap in twee uur per week gedurende zes tot twaalf weken.
Week van de lentekriebels Rutgers WPF 2014	bas 1-8	Jaarlijks terugkerende themaweek voor het basisonderwijs. In deze week wordt in groep 1 t/m 8 elke dag een les relationele en seksuele vorming gegeven, passend bij de leeftijd van de kinderen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van het lespakket Relaties & seksualiteit (po). Op de website worden ook extra downloads aangeboden en wordt verwezen naar aanvullende lesmaterialen. De website bevat eveneens informatie voor ouders en leerlingen.

De wereld van Robien en Rafie Booltink, Y. Kwintessens NVZ Uitgeverij 2011	bao 7-8 vo 1-2	Lesmap met twee trainingsprogramma's seksuele vorming en weerbaarheid voor jongeren van 10 t/m 14 jaar: één voor meisjes en één voor jongens. De trainingen bestaan uit tien lessen van ongeveer vijftig minuten. De volgende onderwerpen komen aan de orde: lichamelijke en emotionele veranderingen tijdens de pubertijd, zelfvertrouwen, zelfbeeld en groepsdruk, vriendschap, verliefdheid en veilig vrijen, gewenste en ongewenste intimiteiten, grenzen aangeven. In de trainingen is veel aandacht voor het versterken van weerbaarheid van kinderen. Zo worden meisjes en jongens gestimuleerd na te denken over persoonlijke grenzen en wensen. Doel is om binnen de groep of klas een veilige omgeving te creëren voor het bespreken van dergelijke thema's, waarbij rekening wordt gehouden met de beleving van de thema's door beide seksen. De lesmap bevat lessen plus handleiding, werkbladen, praatplaten, kerngedachtekaarten en graffitiboordschappen. In de vorm van een dagboek voor meisjes en een strip voor jongens is een doorlopend verhaal rond de identificatiefiguren Robien en Rafie in de map opgenomen.
What's up?! Codename Future 2013	vo 1-2	Gratis online lespakket over seksuele diversiteit voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Doel van de lessen is het bespreekbaar maken van en informeren over seksuele diversiteit in de klas. Het pakket is specifiek gericht op het starten en versterken van Gay-Straight Alliances (GSA's) op school. Een GSA is een club van leerlingen en docenten die met ondersteuning van COC op middelbare scholen seksuele diversiteit zichtbaar en bespreekbaar maakt. Leerlingen worden aangemoedigd om zelf een GSA op te zetten, zodat ze op school kunnen bijdragen aan een positiever klimaat ten aanzien van lesbiennes, homo's, bi's en transgenders. Het lespakket bestaat uit vier online modules van elk 50 minuten. Twee van de modules zijn digibordmodules, de andere twee zijn individuele lessen. Ze kunnen los van elkaar ingezet worden tijdens het mentoruur, lessen maatschappijleer of biologie. Ook kunnen ze worden ingezet als voorbereiding op een COC-voorlichtingsles. Voor de docent is een handleiding beschikbaar. Het lespakket is ontwikkeld in opdracht van het COC.

Wonderlijk gemaakt Driestar Educatief 2013	bao 1-8	Methode seksuele vorming voor groep 1 t/m 8 van het (speciaal) basisonderwijs. De methode is een herziene en uitgebreide vervanging van het eerder verschenen lespakket voor groep 7/8. De methode beoogt leerlingen op een zuivere en normale manier met leeftijdgenoten over seksuele vorming te leren praten. Uitgangspunt is een Christelijke levensvisie. De methode is gerangschikt rond vier doorlopende hoofdlijnen: 1. Zelfbeeldontwikkeling: kennis en een positief beeld van zichzelf, in verwondering richting de Schepper; 2. Aanleren van sociale normen: dit gebeurt aan de hand van het begrip 'privé' (de intieme plaatsen van ons en andermans lichaam zijn niet publiek) en respectvolle omgang met elkaar; 3. Werken aan weerbaarheid: het kunnen beoordelen van verdachte situaties door een ja- of neegevoel, een goed of een slecht geheim en dat durven te vertellen; 4. Uitdragen van duurzame relaties van liefde en trouw: door aandacht voor vriendschap, verliefdheid, verkering en huwelijk dragen we de normen van relaties in liefde en trouw over. Het materiaal bestaat uit een ringband met zes katernen: een algemeen katern en vijf katernen voor specifieke groepen: 1-2, 3-4, 5-6, 7 en 8. De algemene katern bevat informatie over de Bijbelse en pedagogische visie, de (seksuele) ontwikkeling van kinderen, de lesopbouw en organisatie. De groepskaternen bieden t/m groep 6 materiaal voor zes lessen, voor groep 7 en 8 zeven lessen per katern. De katernen worden ondersteund door PowerPointpresentaties. In 2013 is de methode inhoudelijk herzien. Toegevoegd zijn onder meer de thema's biseksualiteit en transgenders. Ook werd het hoofdstuk over homoseksualiteit herschreven.
Zet 't op de agenda Gay & School APS 2011	vo 1-6	Kant-en-klare lessuggesties om het thema seksuele diversiteit in het voortgezet onderwijs in diverse vakken aan de orde te stellen. Het doel van deze agenda is elkaar te inspireren en suggesties te doen voor lessen die eraan bijdragen dat iedereen zichzelf kan zijn op school. De ideeën kunnen worden ingezet in een vakles of in meerdere lessen om in een bepaalde periode allemaal één les te geven waarin het thema homoseksualiteit zichtbaar wordt. Niet alleen door voorlichting, als thema of in de mentorles, maar geïntegreerd in alle vaklessen. De lesideeën zijn online te gebruiken of als geplastificeerde waaier gratis te bestellen. Momenteel niet beschikbaar.

SLO heeft als nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling een publieke taakstelling in de driehoek beleid, praktijk en wetenschap. SLO heeft een onafhankelijke, niet-commerciële positie als landelijke kennisinstelling en is dienstbaar aan vele partijen in beleid en praktijk.

Het werk van SLO kenmerkt zich door een wisselwerking tussen diverse niveaus van leerplanontwikkeling (stelsel, school, klas, leerling). SLO streeft naar (zowel longitudinale als horizontale) inhoudelijke samenhang in het onderwijs en richt zich daarbij op de sectoren primair onderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet onderwijs. De activiteiten van SLO bestrijken in principe alle vakgebieden.

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
E info@slo.nl
www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)

 [@slocommunicatie](https://twitter.com/slocommunicatie)

slo